

ग्रंथाली वाचक चळवळीचे मासिक

रुची

जानेवारी २००९

वर्ष २८ वे, अंक १ ला, मूल्य १० रु.

संपादक : दिनकर गांगल

या अंकाचे संपादन : धनंजय गांगल

मुखपृष्ठ : ग्रंथाली संगणक विभाग

रुची - वार्षिक वर्गणी : संस्थांना १०० रु.

व्यक्तींना ६० रु.

डिमांड ड्राफ्ट, म.ऑ. 'ग्रंथाली' नावे

पत्रव्यवहार/वर्गणी पाठवण्याचा पत्ता

ग्रंथाली, महापालिका शाळेची इमारत, पहिला मजला,

टोपीवाला लेन, डॉ. भडकमकर रोड पोलिस ठाण्यासमोर,

ग्रॅंटरोड, मुंबई ४०० ००७

☎ २३८९ २४ ४५ • फॅक्स : २३८७ ५४ ८९

ग्रंथाली, इंडियन एज्युकेशन सोसायटीची म. फुले कन्याशाळा,

बाबरेकर मार्ग, दादर, मुंबई ४०० ०२८ ☎ २४४७ ४८ ४३

Email - granthali01@gmail.com

अंकात प्रसिद्ध झालेली मते ज्या त्या व्यक्तीची. 'ग्रंथाली' चळवळीचे 'रुची' हे व्यासपीठासमान मासिक आहे. त्यात सर्व छटांच्या विचारांना स्थान आहे. मात्र त्याच्याशी 'ग्रंथाली' विश्वस्त संस्था व तिचे विश्वस्त सहमत आहेत असे नव्हे.

स. न.

२६/११ ला दोन महिने होत आले. पुरावे गोळा करणे आणि अमेरिकेकडे आशाळभूतपणे बघणे यापलीकडे विशेष प्रगती नाही. दहशतवाद हा आता आपल्या जीवनाचा अपरिहार्य भाग असल्याची जाणीव होतेय. एका असहायतेतून ती निर्माण झाली आहे.

२५ डिसेंबर हा आपल्याला परिचित आहे तो वाचकदिन म्हणून. वाचकदिनी 'दहशतवाद - नवे रूप, नवी आव्हाने' या विषयावर चर्चा आयोजित केली होती. त्यात निवृत्त ले. ज. डी. बी. शेकटकर, निवृत्त आयएएस अधिकारी एन. रघुनाथन आणि निळू दामले सहभागी झाले. त्यानंतर झालेल्या प्रश्नोतरांना प्रेक्षकांचा उत्स्फूर्त प्रतिसाद मिळाला. कीर्ती महाविद्यालयाचे प्राचार्य केंकरे यांच्या हस्ते नवीन पुस्तकांचे प्रकाशन झाले. त्याचा सविस्तर वृत्तांत पुढील अंकी. या अंकात त्याचा संक्षिप्त भाग घेतला आहे.

'कृतार्थ' मालिकेत झालेल्या भीष्मराज बाम आणि डॉ. मंगला नारळीकर यांच्या मुलाखती या अंकात प्रसिद्ध केल्या आहेत.

नुकतेच जाहीर झालेल्या राज्य शासनाच्या पुरस्कारांत ग्रंथालीच्या विश्वस्त, लेखिका नीरजा धुळेकर आणि 'टेलिफोन ते मोबाईल' या पुस्तकाचा तरुण लेखक चिन्मय थत्ते यांचा समावेश आहे. त्यांचे अभिनंदन.

- संपादक

अनुक्रम

- 'कृतार्थ' मुलाखतमालेतील मुलाखती
भीष्मराज बाम/२
मंगला नारळीकर/९
- पुस्तक समीक्षा - श्रीकांत आंब्रे/१५
- पुस्तक समीक्षा - अश्विनी धोंगडे/१९
- वृत्तांत - अमृता परांजपे /२१

ज्या गुणावर एकाग्र व्हाल तो गुण आपल्यात उतरतो

– भीष्मराज बाम

ग्रंथालीच्या ‘कृतार्थ’ मालिकेत १८ ऑक्टोबर २००८ रोजी झालेल्या भीष्मराज बाम यांच्या मुलाखतीतील भाग. मुलाखत पत्रकार-लेखक संजीव लाटकर यांनी घेतली.

संजीव लाटकर – बामसाहेबांचा आणि माझा चांगला परिचय आहे, पण मुलाखतीला सुरुवात कोठून करावी हे समजत नाहीये. मी त्यांचा शिष्य आहे. मी बऱ्याच गोष्टी त्यांच्याकडून शिकलो आहे. मी महाराष्ट्र टाइम्समध्ये असताना काही माहिती काढण्यासाठी त्यांच्याकडे गेलो होतो. ते तेव्हा इंटेलिजन्स ब्युरोमध्ये होते. मी कोणाकडूनही काही माहिती काढू शकतो याबद्दल मला आत्मविश्वास होता. मोठी महत्त्वाची बातमी मिळेल अशा खात्रीनं मी गेलो होतो. पण बातमी काही मिळाली नाही. मी एक तास झुंजत होतो. बामसाहेब म्हणाले, ‘आपण स्पोर्ट्स वगैरेबद्दल बोलू. पण गुप्तवार्ताबद्दल काही विचारू नका.’ मला वाटतं, गुप्तवार्ता विभाग हे खातं त्यांना मिळाल्यामुळे त्यांना काही बोलता येईना आणि काही करता येईना. म्हणूनच बहुतेक त्यांनी स्पोर्ट्स सायकॉलॉजीकडे मोर्चा वळवला असावा.

त्यांच्याकडे एक विशिष्ट तंत्र आहे. ते विषय फार उत्तम प्रकारे समजावून सांगतात. त्यांचे सगळे शिष्य तरुण आहेत. मीच त्यातल्या त्यात वयस्कर आहे. तरुण साधना, एकाग्रता, यशाचा मूलमंत्र अशा गोष्टी त्यांच्याकडून शिकतात. जिंकणं ही गोष्ट ते

सोपी करून दाखवतात. त्यांनी यशाला सौंदर्य दिलं.

अजित जोशी आयएसच्या लेखी परीक्षेत पास होत असे, पण तोंडी परीक्षेत नापास होत असे. बामसरांनी त्याला जे तंत्र सांगितलं त्यामुळे तो त्या परीक्षेत पहिला आला. एव्हरेस्टवर गेलेल्या मराठी तरुणांच्या टीमनंसुद्धा एक महिना बामसरांकडून प्रशिक्षण घेतलं आणि नंतर एव्हरेस्टवर चढण्याच्या प्रयत्नाचं धाडस केलं. सरांनी त्यांना मानसिक कणखरपणा दिला. अशा बामसरांनी मला आध्यात्मिकतेकडे नेलं. एकाग्रता म्हणजे काय आणि ती कशी साध्य होईल हे आपल्याला बामसरांकडून समजून घ्यायचं आहे.

बामसर मूळचे हैदराबादचे आहेत. त्यांचं प्रशिक्षण नाशिकला झालं. पोलिस दलातील सेवेचा कालखंड, क्रीडा क्षेत्रातील खेळाडूंचं मानसशास्त्र व रशियन सायकॉलॉजीचा अभ्यास करता करता भारतीय अध्यात्माकडे घेतलेलं वळण अशा तीन टप्प्यांत आपण त्यांच्याशी चर्चा करणार आहोत.

संजीव लाटकर – पोलिस दलात ‘वेगळे पोलिस अधिकारी’ म्हणून आपलं नाव घेतलं जायचं. हे वेगळेपण काय होतं?

भीष्मराज बाम – माझे वडील शेअर ब्रोकर होते. तोच व्यवसाय करायचा मी प्रयत्न करत होतो. तेव्हाच केवळ एक प्रयोग म्हणून आयपीएसची परीक्षा दिली. त्यात मी सिलेक्ट झालो. पुढे वडील गेल्यानंतर माझ्या असं लक्षात आलं की मला बिझिनेस लक

अजिबात नाही. म्हणून नोकरी करण्याच्या हेतूनं मी पोलिस खात्यात आलो. त्या ट्रेनिंगच्या काळात पहिले सहा-आठ महिने मी दर आठवड्याला घरी पत्र पाठवायचो, की ‘मला ही नोकरी करायची नाही. मी घरी परत येतो.’ कारण एक तर परेड खूप करायला लागायची, खाकी कपडे घालायला लागत. आम्ही दोघे-तिघेच अधिकारी लेव्हलचे होते. बाकी सगळे सबइन्स्पेक्टर कॅडेट होते. आम्हाला खूप रगडून घ्यायचे. त्यामुळे आम्ही शरीरानं खूप कणखर बनलो. १९६४ साली मी आर्मीत गेलो होतो. इमर्जन्सी कमिशनमध्ये सिलेक्टही झालो, पण आईला माझं लष्करात जाणं पटत नव्हतं म्हणून आईच्या आग्रहानं पोलिसात गेलो. आर्मीच्या प्रत्येक इन्हेंटमध्ये मी आणि अंकोला दोघेही उत्तम ठरलो. त्याचा आम्हाला आयुष्यभर फायदा झाला.

पोलिसखात्यात जी शिस्त आवश्यक असते ती मला लहानपणी अजिबात नव्हती. मी कधी एनसीसीमध्ये नव्हतो. स्पोर्ट्समध्ये असल्यामुळे मला सवलत होती. पोलिस-खात्यात आल्यावर मला परेडचं महत्त्व कळलं. परेडमध्ये तुम्ही जेव्हा इतरांच्या पावलांबरोबर पाऊल टाकायला शिकता तेव्हा तुम्ही उत्तम टीमवर्कचे धडे घेता. कोर्टस सिंगिंगला टीमवर्कमध्ये खूप महत्त्व आहे. एव्हरेस्टवर जाणाऱ्या टीमबरोबर मी सहा महिने अभ्यास करत होतो. तेव्हा लक्षात आलं की टीम फिलिंग गरजेचं आहे. पर्वतावर एकटेपणा असतो. सगळीकडे काळोख असतो. ऑक्सिजन विरळ असतो. अशा

वेळी टीम फिलिंगसाठी मी कोरस सिंगिंग करायला सांगितलं. त्याचवेळी परेडचं महत्त्व माझ्या लक्षात आलं. मला वाटतं, इंग्रजांनी आपल्यावर का कुरघोडी केली? कारण त्यांच्या कवायती फौजा आपल्याला आवरता येत नव्हत्या. त्यांच्यात हे बाँडिंग चांगलं असतं. म्हणून लष्करी शिक्षण व खेळ मुलांना शिकवायला हवे. आपल्याकडे रुद्राभिषेक वगैरे मंत्र अनेकजण मिळून एकत्र म्हणतात. तो घोषजप असतो. गायत्रीमंत्र हासुद्धा घोषजप आहे.

मी पाश्चात्यांचं क्रीडामानसशास्त्र वाचलं तेव्हा मला कळलं, की हे आपलं योगशास्त्र आहे. अध्यात्माकडे मी आधीपासूनच होतो. कारण माझे वडील आणि काका या दोघांना अध्यात्मात खूप इंटेरेस्ट होता. त्यांच्या चर्चा मी मनापासून ऐकत असे. हळुहळू मला ते समजायला लागलं. काकांनी मला शांती-मंत्रांचं महत्त्व सांगितलं. प्रलोभनं आपल्या चित्तात प्रक्षोभ, क्रोध निर्माण करतात. त्यामुळे आपल्याला नको ते आठवत राहतं. आपल्याला भीती वाटायला लागते. आपली पिढी ही घाबरट पिढी आहे. आपण सतत आधार शोधत असतो. पण आपल्या हे लक्षात येत नाही की आपण दुसऱ्याला आधार द्यायचा असतो.

आम्हाला लीडरशिप ट्रेनिंगमध्ये सांगितलं होतं की सर्वात घाबरट गोष्ट म्हणजे मॉब. मी सर्व्हिसमध्ये आलो तेव्हा दंगे हाताळावे लागले तेव्हा मी मॉब सायकॉलॉजीचा अभ्यास करू लागलो. माझ्या लक्षात आलं की त्या मॉबमधील एखादा हिस्सा जरी आम्हाला सहानुभूती दाखवणारा असला तो मॉब दंगा करत नाही. मी स्वभावानं फार माइल्ड आहे त्यामुळे अशा वेळी मला राग येत नसे तर हसू येत असे. मला दगडांचा मार लागला खरा पण मी विचार करत असे, की त्यांना दगड मारायला कोणी शिकवलेलं नाही पण आम्हाला मॉब हँडल करायला शिकवलं आहे. मग मी

कशाला घाबरू? शेवटी मी लोकांना काय सांगतो, स्वतःला काय पटवतो हे महत्त्वाचं आहे. आपण मन भरकटू देतो. निगेटिव्ह विचाराला थारा देतो. त्या विचारांची ताकद वाढू नये म्हणून उपासना करावी. त्याचा खूप फायदा होतो. म्हणूनच मला तुम्ही केलेत तसे तीन भाग किंवा टप्पे करता येत नाही. कारण ज्या गोष्टी मी स्पोर्ट्स सायकॉलॉजीमध्ये शिकलो त्या पोलिसखात्याच्या चॅलेंजमध्ये वापरल्या. पोलिसखात्यातून गुप्तहेरखात्यात गेलो.

दिल्लीला गुप्तहेर खात्यात असताना मला एक जबाबदारीचं काम दिलं होतं. जपानी लोक येणार होते. त्यांच्याशी बोलायचं काम होतं. मी साहेबांना विचारलं, 'मी काय बोलू?' तर ते म्हणाले, 'त्यांना काहीही सांगायचं नाही.' काहीही न सांगता त्यांना खूप सांगितलं असं वाटलं पाहिजे. हे गुप्तहेरखात्याचं काम. मग मी गप्पाच केल्या त्यांच्याशी. ते इतके खूश झाले की त्यांनी एक गिफ्ट मला दिलं. ते मला सरकारकडे जमा करावं लागलं. असं आम्हाला ठेवून घेता येत नाही. मी खरं तर त्यांना काहीच सांगितलं नाही. मी एकच केलं की जे वर्तमानपत्रात हेडलाईनमध्ये आलं होतं तेच सांगितलं. गुप्तहेरखात्याचं काम मी असंच शिकत गेलो. ते शिकवलं जात नाहीच. मी ते काम एन्जॉय केलं. संबंध आयुष्यात आम्हांत आली की त्यावर लक्ष एकाग्र केलं. तसतसं मला सुचयला लागलं. आपल्याला काय सुचतं हे महत्त्वाचं आहे. ते संस्कारातून येतं. तुम्ही जे संस्कार स्वीकारता ते काळजीपूर्वक स्वीकारले पाहिजेत. त्यासाठी उपासनेची गरज आहे.

संजीव लाटकर – तुम्हाला चांगले सहकारी, प्रशासकीय अधिकारी भेटले. एकदा तुमच्या हातात काहीही नसताना तीन दिवस तुम्ही एका मॉबशी लढलात तो प्रसंग सांगा ना.
भीष्मराज वाम – वणी हे यवतमाळ

जिल्ह्यातील गाव. तेथे दंगा झाला. फायरिंगमध्ये सात माणसं मेली. त्यांची प्रेतं रस्त्यावरच पडली होती. चांगला स्वभाव असूनही मारामाऱ्या करणारा म्हणून मी प्रसिद्ध होतो. जिथे असा दंगा असेल तेथे मला जायची वेळ येई. ट्रेनिंगमध्ये मला एका साहेबांनी सांगितलं होतं की दंगा झाला की पहिल्यांदा तेथील सगळ्यांना ठोकून काढायचं म्हणजे तुमचा दबदबा राहतो. माझा तसा दबदबा होता. वसंतराव नाईक मुख्यमंत्री होते. तेव्हा त्यांच्याच जिल्ह्यात साहित्यसंमेलन भरणार होतं. जांबुवंतराव विरोधी पक्षात होते. त्यांना दुसऱ्याला धमकवायला, घाबरवायला आवडायचं. त्यांना मी सांगितलं होतं की 'जांबुवंतराव, मला धमकवायचा किंवा घाबरवायचा प्रयत्न करू नका. तुम्हाला जे करायचं ते करा. ते जर कायद्याविरुद्ध असेल तर आम्ही तुम्हाला ठोकून काढू.' वसंतराव नाईक यांनी सांगितलं होतं, की तुम्ही मारामारी करायची नाही. पण संमेलनाच्या आधी गावात एके ठिकाणी गडबड झाली. मी तेथे गेलो. तेथे पंचवीस-तीस लोक जमलेले होते. त्यांना पकडून, काठ्या आपटत, आरडाओरडा करत पोलिस स्टेशनला नेले आणि बंद करून ठेवले. संबंध गावात शांतता पसरली. साहित्य संमेलनाला हजारो लोक जमले. गदिमा तेव्हा अध्यक्ष होते. सर्वांनी संमेलनाचा आनंद लुटला. नंतर वसंतरावांनी मला यशवंतराव चव्हाणांसमोर उभं केलं आणि सांगितलं, की 'साहित्य संमेलन चांगलं झालं ते ह्याच्यामुळे!'

तर मी वणीचं सांगत होतो, की मी वणीला पोचलो तेव्हा फोर्स माझ्यामागे होता. माझ्या जीपमध्ये आम्ही तिघेजण होते. मी त्यांना म्हटलं, 'गावात फायरिंग झालंय, काही लोक मेले आहेत. आपण आधी तेथे पोचू. फोर्स मागून येतोच आहे.' ड्रायव्हर म्हणाला, 'फोर्स येणार नाही कारण त्यांच्या गाडीचे चारही टायर पंक्चर झालेत.'

माझ्याबरोबरचे ऑफिसर म्हणाले, 'आपण थांबू या.' मी म्हटलं, 'थांबायचं नाही. आपण तिथल्या पोलिस स्टेशनला जाऊ. तिथले लोक बरोबर घेऊ आणि गाव सांभाळू. हे काय चाळीस हजारांचं तर गाव आहे. दहा लोक आपल्याबरोबर आले की झालं.' मग आम्ही पोलिस स्टेशनला गेलो तर पाच-सहा हजार लोक पोलिस स्टेशन जाळायला आले होते. कारण फायरिंगमध्ये माणसं मेली होती त्यांना उचलायलासुद्धा कोणी आलं नव्हतं. त्यामुळे लोक संतापले होते. आम्ही चौघंच होतो. मी ड्रायव्हरला सांगितलं, तू सायरन वाजवत गाडी मॉबमध्ये घाल. सायरनचा आवाज ऐकल्यावर लोकांना वाटलं की बरेच पोलिस आले आहेत. त्यावेळी आम्ही जो लाठीचार्ज केला तो माझा सर्वात वर्स्ट लाठीचार्ज होता. माझ्या दोन लाठ्या तुटल्या तर दुसऱ्याच्या काठ्या घेऊन मी मारत होतो. जवळजवळ चाळीस-पन्नास लोकांना लाठ्या बसल्या.

त्याच दिवशी इंदिरा गांधी नागपूरला आल्या होत्या. वसंतराव नाईकांच्या जिल्ह्यात फायरिंग झालं होतं. त्यामुळे ते फारच खवळले होते. त्यांचा मला फोन आला. विचारलं, 'काय झालं?' मी म्हटलं, 'सर, मी आताच आत शिरतोय. आत शिरायलाच मला लाठीचार्ज करावा लागला. काय झालंय मला नीट माहीत नाही. तुमचे लोक एक सांगतायत, आमचे लोक एक सांगतायत. लोक मेलेत हे खरं. पण शहर जळतंय ते वाचवणं हे आमचं पहिलं काम आहे. तुमच्या माणसांना सांगा की आम्हाला मदत करा. नाहीतर आम्ही सांभाळतोच आहोत.' वसंतरावांनी त्यांच्या नगरसेवकांना फोन घायला सांगितलं. बाबुराव देशपांडे नगरसेवक होते. त्यांनी वसंतरावांना सांगितलं, 'बामसाहेब जे करतायत ते करू द्या.' मग मी आमच्या लोकांना बोलावलं तर ते लपून बसले होते. मरणाची भीती प्रत्येकालाच असते. मॉब खवळतो तेव्हा तो

फार क्रूर बनतो. माणूस जितका भित्रा असतो तितका तो क्रूर होतो. तरीही आमची माणसं समोर आल्यावर मी त्या सगळ्या लोकांना व्याख्यान दिलं. म्हटलं, 'तुम्ही सगळेजण घरी जा. खाकी पोशाख घालायच्या लायकीचे तुम्ही नाही. आपण असं घाबरून चालणार नाही.' ते एकेक जण, त्यांना कुठे-कसं लागलंय ते मला सांगू लागले. मी त्यांना माझे गुडघे दाखवले. नारळाएवढा दगड मला लागला होता. नंतर मी इन्स्पेक्टरबरोबर चार लोक दिले आणि त्याला सांगितलं, 'ती प्रेतं आधी हलवा. ती समोर दिसतायत म्हणून लोक जास्त खवळले होते.' मॉब वाढतच चालला होता.

राम शेवाळकर तिथल्या कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल होते. त्यांनी मला निरोप पाठवला, तुम्ही पांढरं हेलमेट घालून आला आहात. लोक तुमच्यावर फार खवळलेत. हा निरोप एका पत्रकारांचं मला दिला कारण पत्रकारांना मुव्हमेंटची परवानगी असते. त्यांना लोकही मारत नाहीत आणि पोलिसही मारत नाहीत. मी त्यांना सांगितलं, 'मीसुद्धा खवळलोय. दाखवतोच त्यांना आता. गावातील ही पिढी जिवंत असेपर्यंत मला विसरू शकणार नाही.' मी सबइन्स्पेक्टर सांगितलं, 'शूट अँट साईट, एकही गोळी वाया जाता कामा नये. मी ऑर्डर देतोय तुम्हाला. तुम्ही काळजी करू नका.' माझ्याबरोबर काठ्या घेतलेले दोघेजण. दोघांच्या हातात बंदुका आणि माझ्या हातात रिव्हॉल्वर असे आम्ही त्या मॉबवर चालून गेलो, पण पोचलोच नाही त्यांच्यापर्यंत. आम्ही येतो हे पाहून मॉबने अंदाज घेतला आणि सायकली पिशव्या, चपला तिथेच टाकून पळून गेले. मग आम्ही त्यांना पुन्हा एकत्र येऊच दिलं नाही. काठ्या आपटत दुपारी दोन ते रात्री दहापर्यंत आम्ही गावात फिरत होतो. प्रेतं दवाखान्यात हलवली. इनामदारसाहेब चौकशीला आले होते. त्यांनी गावात चौकशी केली. नंतर मला

म्हणाले, 'तुला साष्टांग नमस्कार घालतो. कसं केलंस हे नुसते चार लोक घेऊन!'

अजून मी वणीमध्ये गेलो की माझं फार कौतुक, आदरातिथ्य होतं. माझ्यामागे कायदा आहे मग मी कशाला घाबरू? तुमच्याकडे कॅरक्टर स्ट्रेंथ नसेल तर तुम्ही मॉब नाही फेस करू शकत. काही ऑफिसरांची नैसर्गिक हिंमतच अशी असते की ते फेस करू शकतात पण तुमच्यामध्ये जर मॉरल कॅरक्टर जास्त असेल तर लोकपण बरोबर ओळखतात. त्या गावात गेलो तेव्हा ज्यांना आम्ही मारलं त्यांनी आम्हाला त्यांना लागलेला मार दाखवला. 'तुम्ही इथे मारलंत, तिथे मारलंत' असं सांगायला लागले. मी म्हटलं, 'तुम्ही दगड मारलेत ते आम्हाला लागले. तुम्ही दगड मारत होता तेव्हा तुम्हाला वेड लागलं नव्हतं आणि तुम्हाला मारताना आम्हालाही वेड लागलं नव्हतं. तुम्ही दगड मारलेत नाहीत तर आम्ही तुम्हाला मारणार नाही, तुम्हाला मारायची गरज पडणार नाही.'

मॉब सायकॉलॉजीमधून मी स्पोर्ट्स सायकॉलॉजीकडे वळलो. त्यामुळे मला टीमवर्कसाठी चांगलं काम करता आलं असं मला वाटतं.

संजीव लाटकर - पोलिस दलातील या सेवेबद्दल बामसाहेबांना राष्ट्रपतींचं पोलिसपदक व भारतीय पोलिसपदक अशी पदकं मिळाली आहेत. आता आपण क्रीडा-मानसशास्त्राचा उल्लेख केलात. पोलिस दलातील आपलं क्रीडानैपुण्य आणि त्यासंबंधीचं मानसशास्त्र हा टप्पा जरा सांगा. **बाम** - खेळाची आवड मला लहानपणापासूनच आहे. शाळा-कॉलेजमध्ये अभ्यासापेक्षा खेळाकडेच जास्त लक्ष असायचं. बी.ए.च्या फायनल इयरला माझ्या लक्षात आलं की मी आता परीक्षेला बसलो तर थर्ड क्लासनं पास होईन. त्याचा काही उपयोग नाही म्हणून मी त्यावर्षी परीक्षेला बसलोच नाही. नंतर एका वर्षात चार वर्षांचा

अभ्यास केला आणि युनिव्हर्सिटीत पहिला आलो. लहानपणी वडील आम्हाला सकाळी पाचनंतर व्यायामशाळेत पाठवत. तेथील शिक्षक चुकलं की लेझीम फेकून मारत. पण त्या सगळ्याचा आणि खेळांचा मला पुढे उपयोग झाला. स्पर्धेमध्ये खिलाडूवृत्ती हवी. स्पर्धा कधी शत्रूशी नसते. मित्रांशी असते. म्हणून जो हरेल तो कमी प्रतीचा आहे असं मानणं चुकीचं आहे.

आपण टीमसाठी खेळायचं असतं. इंडिव्हिज्युअल एक्सलन्सलाही महत्त्व आहे. बट इट हॅज टू बी मर्ज्ड इन दी टीम एफर्टस्.

नुसत्या उत्तम खेळाडूंनी टीम होत नाही. टीमब्रेन तयार व्हावा लागतो. तुमची भूमिका तुम्हाला जगता आली पाहिजे. 'मलाच संधी हवी. माझी सॅच्युरी झाली पाहिजे' असा विचार नको, तर तुमचा संघ जिंकला पाहिजे असा विचार हवा. आता सचिन तेंडुलकरचा रेकॉर्ड व्हायचा होता. इटस् अ ज्योक, अरे तेंडुलकर रन्स करणारच. तो चांगला खेळतोच. मला एक पत्रकाराचा फोन आला. 'सर, मला तुमच्या कॉमेंट्स पाहिजेत.' मी म्हटलं, 'मी आता प्रवासात आहे. मला माहीत नाही. काय झालं?' तो म्हणाला, 'राहुल द्रविड आणि गौतम गंभीर आऊटच होत नाहीत. म्हणजे वन इंडियन इज थिंकिंग दॅट द्रविड अँड गंभीर शुड गेट आऊट सो दॅट सचिन कॅन कम अँड कॅम्प्लिट हिज वर्ल्ड रेकॉर्ड' हे असं नसतं करायचं. राहुल द्रविडचा एकदा मी इंटरव्यू घेत होतो. तेव्हा एका बारा वर्षांचा मुलानं प्रश्न विचारला, 'तू बॅटिंग करत असतोस तेव्हा तुझा पार्टनर सचिन, धोनी किंवा युवराज सिंग यांपैकी कोणी असला तर तो धडाधड ठोकत असतो आणि तू दळुबाई करत खुरडत असतोस तर अशावेळी तुझ्यावर प्रेशर येत नाही का?' द्रविडनं उत्तर दिलं, 'प्रेशर कसं येईल? ते माझे टीममेट आहेत. मला त्यांच्या बाऊंडरी, सिक्सर यामुळे आनंदच होतो. मी कॅप्टन आहे. आमचं आधीच ठरलेलं असतं.

माझा रोल मी उत्तम करतो. एक बाजू मी सांभाळतो. त्यांचं काम ते करतात. मीच रन्स काढायला पाहिजेत असं कुठे आहे! आम्ही जिंकणं महत्त्वाचं!' मला पटलं की ही इज अ रीअल टीम मॅन. दॅट इज व्हाय ही सो सक्सेसफूल.

नवरा-बायको हीदेखील टीमच आहे. सर्व नातलग एकत्रितपणे टीमच आहे. चित्तपावन ब्राह्मण संघ, कऱ्हाडे ब्राह्मण संघ किंवा कोळी समाज वगैरे समाजांनी एकत्र यायला पाहिजे. त्यांच्यात टीमवर्क निर्माण झालं पाहिजे. अशा सर्व टीम मिळून पूर्ण समाज व्हायला हवा. एका गटानं दुसऱ्या गटाचा दुस्वास करता कामा नये. महाभारतापासून हा एक बोध मिळतो. कौरवांकडे पांडवांच्या दीडपट सैन्य होतं. अजिंक्य महावीर होते. पण त्या सर्वांनीच वैयक्तिक तत्वांकडे, ध्येयांकडे व यशाकडे लक्ष दिलं. म्हणूनच भीष्मानं शिखंडीला मारलं नाही. कर्णानं इंद्राला कवचकुंडले दिली कारण त्याचा 'दाता' हा लौकिक त्याला जपायचा होता. पण पांडवांकडे तसं नव्हतं. त्यांच्याकडे श्रीकृष्ण होता. त्यानं प्रत्येकाला त्यांचे इंडिव्हिज्युअल गोल बाजूला ठेवायला लावले.

युधिष्ठिर कधीही खोटे बोलत नसे, पण अश्वत्थामा मेला तो कोणता? याचं उत्तर देताना तो अर्धसत्य बोलला. तुमच्या इंडिव्हिज्युअल गोल आणि टीम गोल यांत तेव्हा क्लॅश येतो तेव्हा यू मस्ट सॅक्रीफाईज युवर इंडिव्हिज्युअल गोल.

संजीव लाटकर - तुम्ही कोणकोणत्या खेळात प्रावीण्य मिळवलं?

भीष्मराज बाम - माझे खेळ म्हणजे स्वीमिंग, डायव्हिंग हेच करत होतो. नंतर जिम्नॅस्टिक, बॉक्सिंग शिकलो. बॉक्सिंगमध्ये मी कितीही मार खाऊ शकत असे. मी परदेशी बॉक्सरचा पार्टनर होतो. त्याचा मला खूप फायदा झाला. पोलिस खात्यात

आल्यावर बिलियर्ड आणि शूटिंग शिकलो. मी नॅचरल शूटर होतो. त्या खेळात मला खूप प्रयोग करायला मिळाले. स्पोर्टस् सायकॉलॉजीचा मला खूप उपयोग झाला. मनच सगळं काम करत असतं. शरीर हे साधन असतं. वयाच्या चव्वेचाळीसाव्या वर्षी खात्यात नवीन भरती झालेल्या एकवीस वर्षांच्या शूटरना मी हरवू शकत होतो. कला व क्रीडा यांत शरीर हे साधन आहे. मनात जर दुसरे विचार चालू असतील तर तुमचं शरीर नीट काम करत नाही. इतर अनेक लोक स्पोर्टस् सायकॉलॉजीकडे वळू लागले. त्याचं महत्त्व कळल्यामुळे गीत सेठी, ओम अगरवाल, अशोक पंडित असे खेळाडू माझ्याकडे येऊ लागले.

कठोपनिषदात यमधर्म नचिकेतला सांगतो, 'तू ज्ञान माझ्याकडे मागू नको. मरणानंतर काय होतं हे कशाला हवं तुला? मी तुला राज्य देतो, सुखोपभोग देतो, ऐश्वर्य देतो, दीर्घायुष्य देतो.' त्यावर नचिकेत म्हणाला, हे सगळं क्षणभंगुर आहे. त्या सुखोपभोगाला उद्या नाही. पण तुला जाणून घेण्याची माझी तीव्र इच्छा आहे. कारण माझ्या इंद्रियांना क्षीण करणाऱ्या या गोष्टी घेऊन मी काय करू? तुझ्याकडून मला ज्ञान मिळालं तर या इतर सगळ्या गोष्टी मला सहज मिळतील.

ज्याच्याकडे ज्ञान आणि कौशल्य असतं त्याच्याकडे लोक येतात. अंजली भागवत आणि इतर मुली एकाच रायफलवर सराव करत असत. आम्ही स्पर्धेला गेलो. या तिघीही फायनलला आल्या. अंजलीनं गोल्ड मेडल मिळवलं. मी पाहत होतो. परदेशी कोच मागे बसून कॉम्प्युटर काहीतरी करत होते. मी त्यांना म्हटलं, 'आम्हाला हे सॉफ्टवेअर द्या ना!' ते म्हणाले, 'हे तुमच्याकडे नाहीये? मग या मुली तुम्ही इथपर्यंत आणल्या कोठून? तुम्ही काय केलंत ते आम्हाला सांगा. हे सगळं नसतानाही तुम्ही आम्हाला कसं हरवलं?' त्या मुलींनी

मला केवढा बहुमान मिळवून दिला. काही नव्हतं त्यांच्याकडे. खरोखर भिक्षा मागत आम्ही हिंडत होतो. त्या मुलींना नोकऱ्या नव्हत्या. मी त्यांना म्हटलं, 'तुम्ही आयपीएस, आयएएस परीक्षेला बसा. तुम्हाला मी पास करून देतो.' त्या म्हणाल्या, 'सर, तुम्ही आम्हाला सांगितलं आहे, की आपला झेंडा आंतरराष्ट्रीय स्पर्धेत वर गेला पाहिजे. आपलं राष्ट्रगीत वाजलं पाहिजे, हे खेळाडूचं स्वप्न असावं. आम्ही त्यासाठी प्रयत्न करतो.' आम्हाला, चिनी, जपानी, रशियन ही राष्ट्रगीतं पाठ झाली कारण ती सारखीच वाजत होती. ते खेळाडू जिंकत होते. वर्ल्ड चॅम्पियन झाल्यावर अंजलीला दीड कोटी प्राईज म्हणून मिळाले. कोटून आले हे पैसे? श्रीकृष्णानंच सांगून ठेवले आहे की 'योगक्षेमाकरता जो श्रेय निवडतो त्याचा योगक्षेम मी वाहतो. तुम्ही योगक्षेमाची काळजी करू नका. तुमच्यातील उत्तमाची काळजी करा.'

संजीव लाटकर – तुम्ही स्नूकरमध्ये एका जगज्जेत्याला हरवलं. त्याबद्दल सांगा.

भीष्मराज बाम – जगज्जेत्याला स्नूकरमध्ये हरवलं आणि मायकेल परेराला बिलियर्डमध्ये हरवलं. मला खरंच हसू यायचं. क्लबमध्ये माझा खेळ तुम्ही पहायला आलात ना तर तुम्हाला वाटेल मी थापा मारतोय. मी असा खेळूच शकत नाही. पण मॅचमध्ये आय कॅन ब्रिंग दॅट फोकस. मायकेल परेरा तीन वेळा वर्ल्ड चॅम्पियन हरून आला. तो प्रॅक्टिस करत होता. माझ्याकडे ट्रेनिंगला आला. तो मला एक दिवस म्हणाला, 'सर, मी सध्या इतका चांगला खेळतोय. रोज पाचशे ते सातशेचा ब्रेक मारतो. मी परत सिरियस अटेम्प्ट करणार आहे. वर्ल्ड चॅम्पियनसाठी.' मी म्हटलं, 'या बुधवारी कळेल तू किती चांगला खेळतोस ते. आपली मॅच आहे आणि क्वार्टर फायनल खेळत आहोत.'

त्या दिवशी खूप लोक मायकेलचा खेळ

पाहायला आले होते. मी त्यांना म्हटलं, 'मी पण तेच करणार आहे. त्याचा खेळ पाहणार आहे.' कारण बिलियर्डमध्ये तुमचा डाव आल्याशिवाय तुम्ही खेळू शकत नाही आणि मायकेल खेळतोय म्हणजे त्याचाच डाव चालू राहणार. आमचा कॅप्टन आमच्या-बरोबर आला होता. त्यानं घड्याळावर वेळ ठेवली होती. नव्वद मिनिटांच्या मॅचमध्ये मायकेल बाहत्तर मिनिटं खेळला आणि मला अठरा मिनिटं खेळायला मिळालं. पण मायकेलशी खेळायचं या कल्पनेनंच मी अर्धा झालो होतो.

त्यावेळी मी योगातील एका संकल्पनेविषयी संशोधन करत होतो. मी माझ्यावर प्रयोग करून मग दुसऱ्याला सांगत असे. संकल्पना अशी की ज्या गुणावर तुम्ही लक्ष एकाग्र कराल ते गुण तुमच्यात उतरतात. म्हणून संगत चांगली हवी. मी ठरवलं मायकेल इतकं चांगलं खेळतो आहे आणि मला चान्स मिळाला आहे तर आपण निरीक्षण करावं की तो खेळतो कसा, तो वाकतो किती, हात कसा करतो, किती स्ट्रेन्थ असावी, तो प्लॅनिंग कसं करतो. या सगळ्याकडे पाहता पाहता मी त्याच्या खेळावर इतका एकाग्र झालो की मला माझ्या खेळाची आठवण करावी लागे. पण नंतर मला असं सुचायला लागलं की मी प्रॅक्टिसच्या वेळीसुद्धा करणार नाही ते मायकेलशी खेळताना केलं. मग माझा खेळ इतका चांगला झाला की माझ्या अठरा मिनिटांच्या खेळापुढे त्या बाहत्तर मिनिटांचा खेळ कमी पडला. दुसऱ्या दिवशी पेपरमध्ये हेडलाईन आली. 'बाम अपसेटस् मायकेल.' पण याचा अर्थ असा नाही की मी मायकेलपेक्षा चांगला खेळाडू आहे. बेटर प्लेअर डझ नॉट वीन. प्लेअर हू प्लेज बेटर वीन्स. दॅट डे आय प्लेड बेटर.

संजीव लाटकर – तुम्ही उज्जैनला गेला होता तेव्हा नाभियोग शिकून घेतलात. त्याबद्दल ऐकायला आम्हाला आवडेल.

भीष्मराज बाम – मी चार महिने आजारी होतो. स्लीप डिस्क झाल्यामुळे मी फ्रॅक्शन-मध्ये होतो. अक्षरशः चार पोती भरून पुस्तकं माझ्याभोवती रचली होती. स्पोर्ट्स सायकॉलॉजीची पुस्तकं मी वाचत होतो. त्यापैकी रशियन टेक्निकसबद्दल एका पुस्तकामध्ये असं लिहिलं होतं, की ही टेक्निक आम्ही भारतीय योगशास्त्रावर बेतलेली आहेत. मला नवल वाटलं. मला वाटायचं, योगशास्त्र म्हणजे उलटं उभं राहणं, हातापायाच्या गाठी बांधणं इतकंच मला माहीत होतं, पण योगशास्त्र हे आपलं मानस-शास्त्र आहे हे मला कळलं. कोल्हटकरांचा 'पातंजल योगदर्शन अर्थात भारतीयांचे मानसशास्त्र' या नावाचा मोठा ग्रंथ आहे. तो नित्यपाठात ठेवून वाचला तेव्हा समजायला लागला. भोपाळला माझी पोस्टिंग झाली. तेव्हा मला समजलं, की उत्तरप्रदेशात व मध्यप्रदेशात योगशास्त्राचा प्रॅक्टिकल अभ्यास करणारे पुष्कळ लोक आहेत. गीता प्रेस, गोरखपूरची पुस्तकंसुद्धा प्रसिद्ध आहेत. भोपाळला मला एक प्रॅक्टिसिंग योगी भेटले. ते तेव्हा मौनात होते. त्यांनी पाटीवर लिहून माझ्याशी कम्युनिकेट करायचं कबूल केलं. त्यावेळी अशोक पंडित आणि शीला कानुंगो, मनोज या स्टार शूटर्सना 'फोकस' करणं अवघड जात होतं. 'फोकस' म्हणजे ज्याच्यावर आपल्याला लक्ष एकाग्र करायचं आहे ते होणं.

पातंजली योगशास्त्रात 'कूर्म नाडीवर लक्ष एकाग्र केलं तर मनाला स्थैर्य येतं' असं सांगितलं आहे. पण कूर्म नाडी असते कुठे हे मला ठाऊक नव्हतं म्हणून मी त्या योगींना विचारलं, 'कूर्म नाडी कुठे असते?' त्यांनी पाटीवर लिहिलं, 'तुम्ही काय करता?' मी त्यांना सांगितलं की मी शूटरना कोचिंग करतो पण आता त्यांना असा प्रॉब्लेम झाला आहे. त्यांनी लिहिलं, 'फॉर अ प्रायमरी प्रॉब्लेम यू हॅव टू डू पीएच.डी. जर तुम्ही कूर्म नाडीवर संयम करायला शिकलात तर तुमचं शूटिंग

उत्तम होईल पण तुमचा शूटिंगमधला इंटरेस्ट संपेल. कारण त्यापेक्षा कितीतरी उच्च दर्जाचं असं काहीतरी तुम्हाला सापडेल. त्यापेक्षा काहीतरी सोपं सांगितलं तर चालेल का?’ मी होकार दिल्यावर त्यांनी मला जिन्हाबंध सांगितला. तुमची जीभ कुठेही म्हणजे दातांना, खाली जबड्याला न लावता स्थिर ठेवायची. हलू घायची नाही. म्हणजे लक्ष स्थिर होईल.

माझ्या भोपाळच्या बंगल्याच्या मागे एक व्हरांडा होता. मी त्या बंगल्यात एकटाच राहत होता. तेथे मी जिन्हाबंध करून आठ दिवस शूटिंगची प्रॅक्टिस केली तर माझं शूटिंग एकदम वर्ल्ड क्लासला पोचलं. मला नवलच वाटलं. मी अशोकला, शीलाला आणि मनोजला हे सांगितलं. ते हसायलाच लागले. त्यानंतर तसा प्रयोग त्यांनी केला आणि त्यांनी पाच गोल्ड मेडल आणि दोन सिल्व्हर मेडल जिंकून आणली. नंतर मी विचार केला की हे कसं होतं? तेव्हा माझ्या लक्षात आलं की मन आणि वाणी या दोन शक्ती आपल्यात कार्यरत असतात. मन अनुभव घेतं आणि वाणी त्याचं वर्णन करते. दुसऱ्याच्या अनुभवाचं वर्णन वाणी आपल्याकडे आणते मग तो अनुभव आपण घेतो. वाणी आणि मन हे स्वतंत्रपणे भटकत असतात.

कोणतीही स्मृती जागृत होते आणि मन त्यावर विचार करत बसतं. अनुभवाची मोजणी वाणी करत असते. मोजणं हे आपल्या फोकसमध्ये अॅलर्टनेस आणतं. म्हणूनच नोटा मोजताना मध्ये बोलून चालत नाही. बोललं तर पुन्हा पहिल्यापासून मोजाव्या लागतात. आपला उजवीकडील मेंदू अनुभवांशी डील करतो. डावीकडील मेंदू काऊंटिंगशी, व्हर्बल नॉलेजशी डील करतो. हे दोन्ही एकत्र असणं म्हणजे एकाग्रता.

मन विचार आठवत असतं. वाणी त्यांचं कथन करते. त्यामुळे त्यावर फोकस राहतो. जर जीभ स्थिर असेल तर मनातील

विचारांना शब्द देणं तिला अशक्य होतं. टंगलॉकबरोबर तुमचं लक्ष नाभीकेंद्राकडे ठेवावं.

संजीव लाटकर – ज्योतिर्मान, प्रकाशमान, अनंतमान व आयतन याविषयी आपल्याकडून जाणून घ्यावंसं वाटतं.

भीष्मराज बाम – ‘गावकरी’ नावाच्या वर्तमानपत्रात मी ‘संस्कार’ नावाचं सदर लिहीत होतो तेव्हा ‘गावकरी’च्या कार्यालयातील एका मुलीशी माझं बोलणं व्हायचं. एकदा, ती कार्यालयात नव्हती म्हणून मी चौकशी केली. तेव्हा कळलं की ती आजारी आहे. तिच्या घरी फोन केला तर ती फोनही घेईना. म्हणून तिच्या घरी जाऊन भेटलो. तेव्हा तिनं सांगितले, ‘सर, मला कॅन्सर झाला आहे. तो इतक्या अॅडव्हान्स स्टेजला पोचलाय की डॉक्टरसुद्धा मला सांगू शकत नाहीत, मी आणखी किती दिवस जगू शकेन. मी खचले आहे. लोक येतात. त्यांचं बोलणं ऐकून आणखी निराशा येते म्हणून कोणाला भेटायचं नाही असं मी ठरवलंय.’ तेव्हा मी तिला सांगितलं, ‘छांदोग्योपनिषदात काही उपासना आहेत. त्या तू केल्यास तर फायदा होईल.’

तुम्हाला खरंच सांगतो. ज्या टीममध्ये तुम्ही सामील झाला आहात. त्यांच्या-बरोबरच तुम्हाला काम करायचं आहे. उत्तम करण्यासाठी प्रयत्न करायचा. अपयश प्रयत्नांना येतं. आपल्याला येत नाही म्हणून पुन्हा पुन्हा प्रयत्न करत राहायचं.

शब्दांकन
शर्मिला पिटकर

॥ॐ॥

‘कृतार्थ’ मुलाखतमाला

आठवे पुष्प

या वर्षीचा साहित्य अकादमी
पुरस्कारप्राप्त लेखक
श्याम मनोहर

प्रश्नकर्ते :

जयंत पवार, पत्रकार-नाट्यसमीक्षक
रवींद्र लाखे, कवी-समीक्षक

शनिवार, १७ जानेवारी २००९
सायंकाळी ६.३० वाजता
स्थळ : इंडियन एज्युकेशन सोसायटीची
महात्मा फुले कन्याशाळा, बाबरेकर
मार्ग, ऑफ गोखले रोड (उ), दादर(प),
मुंबई-४०० ०२८

प्राध्यापक श्याम मनोहर यांची कथा सुरुवातीला ‘सत्यकथां’मधून प्रसिद्ध झाली. जीवनातील ताण आणि अनुभवाला येणारे अंतर्विरोध यांचे चित्रण करताना, व्यक्तीच्या जीवनाचा भावपट ते ताकदीने उभा करतात. ‘बिन मौजेच्या गोष्टी’, ‘आणि बाकी सगळं’ असे कथासंग्रह, ‘हे ईश्वरराव, हे पुरुषोत्तमराव’, ‘कथानक’ अशा कादंबऱ्या, ‘यकृत’सारखी नाटकं यातून वेगळ्या धाटणीचे लेखन त्यांनी केले. पारंपरिक रचनातंत्राची चौकट झुगारून, स्वतंत्र प्रतिभाशाली लेखन करणाऱ्या या मनस्वी कलावंताचे जीवनसाफल्य या मुलाखतीतून उलगडणार आहे.

अवश्य उपस्थित राहावे ही विनंती.

संध्या जोशी, मेधा शेंडे

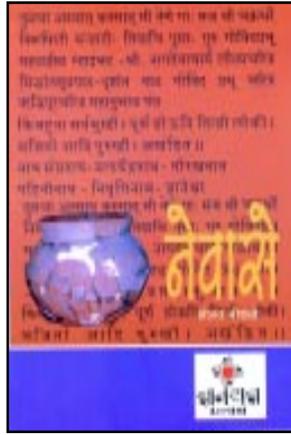
कार्यक्रम संयोजक

यावेळी ग्रंथालीची व श्याम मनोहर यांची पुस्तके उपलब्ध असतील.

नेवाशाची भरभराट इसवी सनपूर्व तिसरे शतक ते पाचवे शतक या काळात झाली. नेवाशाचा अगदी रोमन साम्राज्यापर्यंत संबंध आला. वारकरी संप्रदाय व महानुभाव पंथ नेवाशात एकाच वेळी नांदले. तेव्हा तेथे साहित्यिक-सांस्कृतिक क्रांतीच घडून आली. नेवाशाची तेव्हापासून आजपर्यंची कहाणी...

नेवासे
संजय बोरुडे

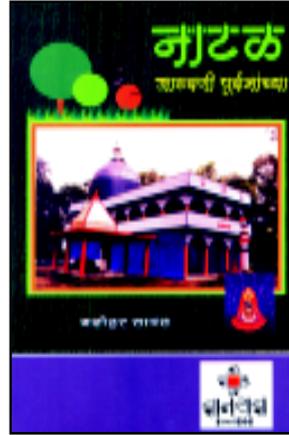
मूळ किंमत ५० रुपये
सवलतीत ३० रुपये
घरपोच ४० रुपयांत!

‘नाटळ’मध्ये सावंत-पटेल घराण्याचा कुलवृत्तांत असला तरी त्यात कोकणातील समृद्ध आणि खानदानी वारसा लाभलेल्या वंशाच्या, या भागातील स्थलांतरापासूनची कथा येते. यातून कोकणावासियांच्या झुंजार वृत्ती, बाणेदारपणा, स्वाभिमान, भक्तिभाव, बुद्धिमत्ता, सचोटी आदी वृत्तींचे मनोज्ञ दर्शन होते.

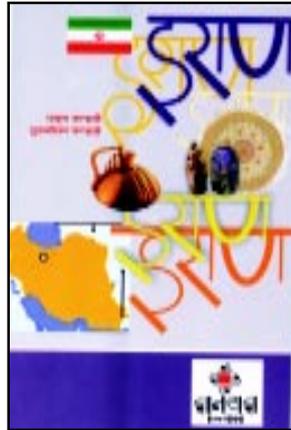
नाटळ
मनोहर सावंत

मूळ किंमत ५० रुपये
सवलतीत ३० रुपये
घरपोच ४० रुपयांत!

इराण
पद्मा कऱ्हाडे
पुरुषोत्तम कऱ्हाडे

मूळ किंमत ५० रुपये
सवलतीत ३० रुपये
घरपोच ४० रुपयांत!

भारताशी खूप जुना संबंध असलेला हा देश. अवेस्ता आणि वेदग्रंथ यांचे नाते आणि नंतर पारश्यांचे आगमन ह्यांमुळे तो अधिक दृढ झाला. गेल्या शतकारंभी तेल सापडल्यानंतर त्या देशाचे रंगच पालटले. त्याचबरोबर, आयातुल्ला खोमेनी यांच्या धार्मिक क्रांतीने इराणची इस्लामी अस्मिता जागृत झाली. जागतिक राजकारणा खंबीरपणे उभा असलेला हा देश...

देव जाणिला कुणी?
प्रेमला काळे

मूळ किंमत ५० रुपये
सवलतीत ३० रुपये
घरपोच ४० रुपयांत

देवाच्या अस्तित्वाबाबत लेखिका म्हणते, देवाचे अस्तित्व शंकास्पद आहे हे नक्की. ‘देव नाहीच’ ह्या विचाराने ग्रासून हे पुस्तक लिहायला मी सुरुवात केली. जसजशी माहिती मिळवत गेले तसतशी ‘देव’ कल्पनेतील गूढता वाढत गेली. समाजात माणसांच्या प्रवृत्तीप्रमाणे देव कधी भोंदू, कधी बाजारू, कधी विकृत, कधी क्रूर, कधी भयानक, कधी दयाळू, कधी प्रेमळ तर कधी आणखी काही स्वरूप धारण करतो आणि ही गूढता वाढत जाते...

फिलॉसॉफी म्हणजे शहाणपणाचा धागा...

- मंगला नारळीकर

‘ग्रंथाली’च्या ‘कृतार्थ’ मुलाखत-मालिकेत, १५ नोव्हेंबर रोजी, मंगला नारळीकर यांची मुलाखत उर्मिला गानू यांनी घेतली. मालिकेतील ही सातवी मुलाखत.

उर्मिला गानू - या मुलाखतीतून मी मंगलाच्या व्यक्तिमत्त्वाचा वेध घेण्याचा प्रयत्न करणार आहे आणि दुसरं म्हणजे मी मंगलाची धाकटी बहीण आहे, त्यामुळे तिच्या व्यक्तिमत्त्वाचे जे पैलू तुम्हाला माहीत नाहीत ते उलगडून दाखवण्याचा मी प्रयत्न करणार आहे. मला विंदा करंदीकरांची एक कविता आठवते. नाव आहे झपताल- “झपतालाच्या चोवीस मात्रा असतात. संसारी स्त्री चोवीस तासांत आपल्या संसाराच्या कामाचं विभाजन करते. नेटकेपणाने संबंध दिवसा ती हा तोल सांभाळते आणि परत समेवर येते.” करंदीकरांनी यातून सामान्य स्त्रीच्या कर्तृत्वाला दाद दिली आहे. आज जर आपण अवतीभवतीच्या सामान्य स्त्रियांकडे पाहिलं तर ती संसार नीटनेटका करणं याशिवाय इतरही अनेक गोष्टी साधताना दिसते. विशेषतः मंगलाचं व्यक्तिमत्त्व, की जे बहुश्रुत आहे, व्यासंगी आहे. अनेकविध क्षेत्रांना जिनं स्पर्श केला आहे. असं व्यक्तिमत्त्व चोवीस मात्रांच्या झपतालामध्ये बसणारं नाही. या मुलाखतीतून आपण तिच्या व्यक्तिमत्त्वाचा वेध घेणार आहोत.

मंगल, मी तुला असं विचारेन की जयंतरावांची सहधर्मचारिणी म्हणून तुझी भूमिका नेमकी काय आहे?

मंगला नारळीकर - सामान्यपणे एखाद्या सुजाण पत्नीची जी भूमिका असेल तीच होती. माझा नवरा प्रसिद्ध शास्त्रज्ञ, भरपूर व

उत्तम काम करणारा आहे. अशा व्यक्तीची पत्नी म्हणून मी जे काही थोडंफार करू शकले असेन, त्याला कारण म्हणजे आमच्या दोघांचा स्वभाव थोडाफार मिळताजुळता आहे. त्यांचा अभ्यासाचा विषय हा अॅस्ट्रोफिजिक्स अॅस्ट्रॉनॉमी हा आहे. ती गणिताचीच एक शाखा आहे आणि माझाही अभ्यासाचा विषय गणितच आहे. त्यामुळे शास्त्रज्ञाला काम करण्यासाठी कसं वातावरण हवं असतं, ते काम करण्याची डीसिप्लिन काय असते याची मला कल्पना आहे. त्यामुळे मी त्यांना चांगली साथ देऊ शकले असेन. केवळ विषयातील साधर्म्य एवढंच नाही तर आम्हा दोघांनाही बुद्धिवादी, रॅशनल विचार करायला आवडतो. तेही एक कारण असू शकेल.

उर्मिला गानू - लालबहादूर शास्त्रींबरोबर पेपरमध्ये जयंतरावांचा फोटो आला होता. तो फोटो पाहून व माहिती वाचून आपल्या घरातल्या मोठ्या माणसांना वाटलं की हाच मुलगा मंगलसाठी बघावा. तू सुद्धा स्कॉलर आणि युनिव्हर्सिटीचे उच्चांक मोडणारी होतीस. पण आपला जोडीदार कसा असावा याबद्दल तुझ्या काय कल्पना होत्या? हे लग्न ठरलं तेव्हा तुझ्या मनातली आंदोलनं काय होती?

मंगला नारळीकर - माझ्या मनात आंदोलनं अशी खास नव्हती. माझी त्यावेळी जयंतशी ओळख नव्हती. त्याच्या यशाची ओळख झाली होती. हा भारतीय मराठी शास्त्रज्ञ आहे एवढंच माहीत होतं. त्यामुळे त्यावेळी त्याच्याशी ओळख करून घ्यायला आवडेल एवढीच भावना होती.

उर्मिला गानू - अर्थात, ही ओळख खूपच दृढ झाली. जून १९६६ मध्ये तुझं लग्न झालं. मंगला राजवाडे म्हणून तुझं व्यक्तिमत्त्व विकसित झालेलं होतं. तू त्या नावानं अनेकांना परिचित होतीस. अशा वेळी सहजासहजी हे करिअर सोडून, लग्नबंधनात अडकून संसार करावा असं तुला का वाटलं? असे तुझ्यावर कोणते संस्कार झाले होते?

मंगला नारळीकर - घरातले संस्कार असे होते, की स्त्रीचं मुख्य कार्यक्षेत्र घर आणि घरातली माणसं हे असावं. त्यांचं सगळं व्यवस्थित करून वेळ, उरला तर, स्त्रीनं आपलं करिअर किंवा आपले छंद जोपासावेत. ती शिकवण मी सरळ अॅक्सेप्ट केली. मला गणित विषय आवडत होता. त्यातील आनंद घ्यायची इच्छा होती, पण फार मोठी महत्त्वाकांक्षा नव्हती हे मला कबूल करायला हवं. अनेकांनी अनेक सल्ले दिले. आयएएस करावं असं सुचवलं गेलं, पण अधिकाराची जागा मिळावी अशी फार मोठी इच्छा नव्हती. माझ्या काकांनी असा सल्ला दिला की केवळ आपली योग्यता सिद्ध करायची म्हणून तू आयएएस करणार असशील तर तसं करू नको. तुला त्या क्षेत्राची आवड असेल, तेथे मनापासून कार्य करणार असशील तर तो कोर्स कर. नाहीतर एखाद्या हुशार मुलाचा चान्स तू घालवलास असं होईल. म्हणून मी गणिताचाच पुढे अभ्यास करायचा असं ठरवलं.

एम.ए. झाल्यावर टाटा इन्स्टिट्यूट-मध्ये गणित विषयात संशोधन करायला सुरुवात केली. नंतर जयंतशी ओळख झाली. एकमेकांचे स्वभाव जुळले. मग जयंतशी लग्न झालं. नंतर आम्ही केंब्रिजला गेलो. तेथे गेल्यावर नवीन संसार मांडायचा, स्वयंपाक

शिकायचा-करायचा या सगळ्यात मी माझं करिअर चालू ठेवू शकले नाही. तिथल्या युनिव्हर्सिटीत थोडंफार शिकवलं तेवढंच.

उर्मिला गानू – केंब्रिजला गेल्यावर तू इकडे पाठवलेल्या पत्रातून आम्हाला कळवलं होतंस की रॅग्लर परीक्षेला बसणाऱ्या स्टुडंटसाठी असलेल्या लेक्चरला तू गेलीस तेव्हा तू त्या प्रोफेसरांना एक प्रश्न विचारलास. त्या प्रश्नावरून त्यांना तुझ्या बुद्धिमत्तेची कल्पना आली. त्यांनी चौकशी केली की ही मुलगी कोण? आणि तुला एक लेक्चर द्यायला सांगितलं. त्याबद्दल काही सांगशील?

मंगला नारळीकर – आवड म्हणून मी गणिताची लेक्चर ऐकायला जात असे. रॅग्लर आणि त्यापुढच्या परीक्षेला बसणाऱ्यांसाठी जी लेक्चर होती ती ऐकायला मी गेले होते. त्या प्रोफेसरांशी बोलताना त्यांच्या लक्षात आलं की माझा अभ्यासाचा विषय जरा वेगळा आहे. तो विषय शिकवणारं तेथे कोणी नव्हतं. म्हणून मी तेथे एक लेक्चररशीप केली. खूप मोठं नेत्रदीपक वगैरे काही केलं नाही. तिथल्या चार विद्यार्थ्यांना ट्युटोरिअल दिलं म्हणजे लेक्चरमधला जो भाग समजला नाही, तो त्यांना शिकवायचा आणि त्यांच्याबरोबर प्रॉब्लेम सोडवायचे. त्यासाठी त्यांना मदत करायची. ते मी केलं.

माझ्या दोन्ही मुलींचा जन्म केंब्रिजमधला आहे. त्यांना सांभाळलं. पूर्वी केंब्रिज युनिव्हर्सिटीत स्त्रियांना डिग्री सर्टिफिकेट मिळत नसे. मी गेले तोपर्यंत हे वातावरण बदललं होतं. स्त्रियांना समान संधी मिळायला लागल्या.

उर्मिला गानू – आपण दोघी एकत्र कुटुंबात वाढलो. एकत्र कुटुंबाबद्दल तुझं मत काय आहे?

मंगला नारळीकर – केंब्रिजला सहा वर्ष राहिल्यानं आम्ही परत भारतात आलो तेव्हा

माझे सासू-सासरे आमच्याकडे राहायला आले. अत्यंत बुद्धिमान होते ते आणि रॅशनल विचारांचे! माझ्या माहेरचा आदर्श एकत्र कुटुंबाचा अनुभव मी घेतला होता. अशा कुटुंबात माणसं कशी एकमेकांच्या पाठीशी उभी राहतात हे मी पाहिलं होतं.

माझी आई केवळ एकवीस वर्षांची असताना माझे वडील गेले. मी त्यावेळी सहा महिन्यांची आणि भाऊ दोन वर्षांचा होता. आईची इच्छा होती की आपण डॉक्टर व्हावं. पुन्हा लग्न करण्याचा पर्याय तिच्यापुढे होता किंवा शिक्षिका होणं हाही पर्याय होता. पण तिला मात्र डॉक्टरच व्हायचं होतं. तिची दुर्दम्य इच्छा पाहून माझ्या आजीनं संमती दिली. माझी आई तिच्या आईवडिलांकडे राहिली आणि आम्हाला काका-काकूंकडे ठेवलं. आजी आणि काकू घरातलं सगळं काम करत. घरात नोकर नव्हता. काकांची पोलिसातली नोकरी गेली होती. अशा स्थितीतही आम्हाला सगळ्यांनी नीट सांभाळलं. त्यांनी एकमेकांना सपोर्ट दिला तो आदर्श होता. त्यामुळे कुटुंब पुढे गेलं. हे मी पाहिलं. या अनुभवामुळे एकत्र कुटुंब असणं गरजेचं आहे असं मला वाटतं.

आताच्या तरुण मुलींना स्वतःच्या करिअरकडे लक्ष द्यायचं असतं. अशा वेळी घर सांभाळणं, मुलांचं संगोपन करणं यासाठी सपोर्टची गरज असते. आमच्या वेळी वेगळ्या प्रकारचा सपोर्ट आवश्यक होता. कारण त्याशिवाय तरुणोपायच नव्हता. एकत्र कुटुंबात घरातल्या सर्वांनीच एकमेकांचा मान ठेवला पाहिजे. मतभेद जरूर असतात; ते असणारच, पण जीवनमूल्यांवर तुमचं एकमत होत असेल तर लहानसहान मतभेदांकडे दुर्लक्ष करावं. अशा पद्धतीनं आपली एकत्र कुटुंबपद्धती टिकवून धरली पाहिजे.

आपल्याकडे काकांनी आईला मोठी वहिनी म्हणून खूप मान दिला. आजी फारशी शिकलेली नव्हती, पण ती खूप वाचत असे. तिनं काकूलाही शिकायला कॉलेजला

पाठवलं. असं सहजीवन मी पाहिलं आहे, अनुभवलं आहे.

उर्मिला गानू – आताच्या परिस्थितीसंदर्भात विचार करायचा झाला तर जागेचा प्रश्न असतो. प्रत्येक पिढी प्रायोगिक अवस्थेतून जात असते. कालप्रवाहात जे स्वीकारण्यासारखं असतं ते मूल्य पुढे नेलं जातं. जी मूल्यं टाकाऊ वाटतात ती प्रवाहात तळाशी राहून जातात. पण जी काही आदर्श मूल्यं आहेत ती मात्र बदलत नाहीत. ती टिकूनच राहतात.

तू कुलाब्याला राहायला आल्यावर आम्ही तुझ्याकडे यायचो. तेव्हा आम्हाला जाणवायचं की तुमच्या कुटुंबात जरा जास्तच शिस्त असायची. त्या शिस्तीत तुझ्या मुलींचं संगोपन करताना आई म्हणून काही अडचण आली का?

मंगला नारळीकर – तशी अडचण कधी वाटली नाही. कारण जे नियम आम्ही पाळत होतो त्याच नियमांची शिस्त आम्ही मुलींना लावली. म्हणजे आपली दिनचर्या शक्यतो वक्तशीर ठेवावी. माझे सासरे फार वक्तशीर होते. ते दिवसातून तीन वेळा फिरायला जात. त्यांच्या फिरण्याच्या वेळेवरून घड्याळ लावावं असं लोक म्हणत. मुलींना चॉकलेटसारखे खाऊ आम्ही जास्त प्रमाणात व वेळी-अवेळी देत नव्हतो.

उर्मिला गानू – तुमच्या घरात बौद्धिक वातावरण होतं. तुझ्या तिन्ही मुली हुशार आहेत, पण त्यांचा अभ्यास घेताना तुझी अशी काही घालमेल दिसली नाही, की त्यांचा नेहमी पहिला नंबर यावा. त्यांची आवड लक्षात घेऊन तू त्यांना स्वतंत्रपणे वाढू दिलंस. यामागे तुमचा दृष्टिकोन कोणता होता?

मंगला नारळीकर – मुंबईत काही लोक मुलांना खूप लांबच्या शाळेत घालतात आणि त्यांच्या जाण्या-येण्यात खूप वेळ

जातो. म्हणून आम्ही मुलींना लांबच्या शाळेत घातलं नाही. जो अभ्यासक्रम आहे तो त्यांना कळतो की नाही हे पाहणं, त्यासाठी आवश्यक ते वाचन त्यांना करायला सांगणं हे केलं. आमच्या घरात तीन गणिती. माझे सासरे, नवरा आणि मी. त्यामुळे तिन्ही मुलींना गणिताची आवड निर्माण करण्यासाठी ते त्यांना नीट समजतंय की नाही हे पाहिलं. गणित हा विषय शक्यतो मनोरंजक पद्धतीनं शिकवावा. कोड्यांच्या साहाय्यानं तो चांगला समजतो. हा अभ्यासाचा कठीण विषय म्हणून आम्ही तो शिकवला नाही. त्यामुळे तिघांचीही गणिताची बैठक पक्की झाली आहे.

गणित हा रसपूर्ण विषय आहे. त्यात शिक्षकाचा सहभाग महत्त्वाचा आहे. त्यांनी तो अशा पद्धतीने शिकवावा, की मुलांच्या मनात प्रीती नाही निर्माण झाली तरी गणिताची भीती निर्माण होऊ नये, त्याचा बाऊ वाटू नये.

उर्मिला गानू – मंगल इंटर आर्टसला, बी.ए.ला आणि एम.ए.ला सुद्धा फर्स्ट क्लास फर्स्ट आली. तिला चॅन्सेलर्स गोल्ड मेडल मिळालं. रुईया कॉलेजची ती बेस्ट स्टुडेंट होती. त्याचबरोबर रांगोळ्या काढणं, पेंटिंग करणं यातही ती प्रवीण आहे. तो तिचा छंद आहे. इतकी सगळ्यांत एक्स्पर्ट असूनही तिला त्याचा अजिबात गर्व नाही. इंटर आर्टस् ती फर्स्ट आली तेव्हाची एक नाट्यमय आठवण आहे. ती तिनं सांगावी. **मंगला नारळीकर** – इंटर आर्टसला मी गणितच घेतलं होतं. साधारणपणे सायन्सचे स्टुडंट गणित घेतात, पण मी मात्र आर्टसला जाऊनच ते केलं. पुढे गेल्यावर लक्षात आलं की फिजिक्सचा अभ्यास न केल्यामुळे अप्लाइड मॅथ्स हा गणिताचा भाग मला अपरिचित राहिला. ती एक बाजू लंगडी राहिली. म्हणून सायन्सबरोबर गणिताचा असा दोन्हीचा अभ्यास करावा.

मी इंटर आर्टसला असताना गणिताचा अभ्यासक्रम बदलला. परीक्षेच्या वेळी भली मोठी प्रश्नपत्रिका होती. मी तो पेपर सोडवायला सुरुवात केली. उत्तरपत्रिका संपली म्हणून मी सप्लिमेंट मागितली. तेव्हा नोटिस आली की मोठा पेपर दिलाय त्यातला पहिला भाग रिपीटर्स कोर्ससाठी आहे! मग काय, सोडवलेल्या सगळ्या गणितांवर काट मारली. पुन्हा आमच्यासाठी असलेला पेपर सोडवला. पाच मार्कांचा राहिला, पण सोडवलं ते सगळं बरोबर होतं. त्यानंतरचा गणिताचा पार्ट टू पेपर बरोबर दिला. कारण मला माहीत झालं होतं की सुरुवातीचा भाग आपल्यासाठी नाही.

रिझल्टच्या आदल्या दिवशी लोकसत्ताच्या संपादकांचा फोन आला. मी त्यांना माझा परीक्षेचा नंबर दिला होता. त्यांनी फोनवर सांगितलं की रिझल्टमध्ये माझा नंबरच नव्हता. म्हणजे मी नापास झाले होते. काकांनी विचारलं, असं कसं झालं? मी पेपर सोडवताना झालेला गोंधळ त्यांना सांगितला. कदाचित पहिल्या पेपरला शून्य मार्क दिले असतील पण दुसरा पेपरसुद्धा मी चांगला सोडवला होता. पण माझा नंबर आला नाही म्हणजे मी नापास. त्यामुळे घरात गोंधळ चालला होता.

उर्मिला गानू – मी सांगते आणखी काय झालं ते. आईंनी आणि मावशींनी नारळ-आंब्याची बर्फी करून ठेवली होती. कारण उद्या मंगलला भेटायला पुष्कळ माणसं येतील त्यांना देता यावी म्हणून. पण हा गोंधळ कळल्यावर त्या दोघी जणी रडायला लागल्या. मंगलचं टेन्शन वाढायला लागलं. **मंगला नारळीकर** – नंतर एका प्रेसमधून फोन आला. त्यांनी माझा नंबर पुन्हा विचारला आणि सांगितलं की मंगला राजवाडेचा हा नंबर आहे ना? ती युनिव्हर्सिटीत पहिली आली आहे. त्यावेळी पेपरमध्ये सर्वांचे रिझल्ट यायचे. फर्स्ट

क्लासमध्ये हा एकच नंबर होता, त्यामुळे तो नजरेतून सुटला.

उर्मिला गानू – तू स्वतः शिकलीस, मुलींचा अभ्यास घेतलास. आई म्हणून मेहनत घेतलीस. पण या मुलींचं करिअर ठरवायची वेळ आली तेव्हा त्यांनी स्वतःच निवड केली की तुझ्या मार्गदर्शानुसार केली?

मंगला नारळीकर – विषय आणि अभ्यासक्रम त्यांनी स्वतःच निवडले. अभ्यासाबद्दल आमचं मत असं होतं की विषय नीट समजला पाहिजे. प्रश्न सोडवायची तयारी त्यांनी स्वतः करायला हवी. त्यात आणखी काय घालता येईल ते आम्ही किंवा शिक्षकांनी सांगावं. म्हणून आम्ही कधीही त्यांना कोचिंग क्लासला घातलं नाही. कॉरस्पॉन्डन्स कोर्समधून त्यांनी त्या त्या विषयाचं मटेरियल मागवलं आणि अभ्यास केला. अर्थात हाही मुद्दा लक्षात घ्यायला हवा की फिजिक्समधल्या डिफिकल्टीज त्यांचे बाबा आणि गणितातल्या मी सांगू शकत होते. शंका विचारायला बाहेर जायची गरज नव्हती. मोठी मुलगी पाच वर्षे केमिस्ट्रीचा अभ्यास करून अमेरिकेतील युनिव्हर्सिटीत काम करते आहे. दुसरी अमेरिकेत संशोधनाचे काम करते आहे. तिनं कॉम्प्युटर सायन्समध्ये पदवी घेतली आहे. तिसरीनं बी.टेक. करून अमेरिकेत पीएच.डी. केलं आहे. पण तिघांचीही गणिताची बैठक पक्की आहे.

उर्मिला गानू – तुमच्या घरात बुद्धिवादी वातावरण आहे. तुमची विज्ञानावर श्रद्धा आहे. वैचारिकता तुमच्या घरात जोपासली गेली आहे. यात तुझा सहभाग किती आहे? तुला त्याबद्दल काय वाटतं?

मंगला नारळीकर – लग्नाआधी माहेरी आमच्या घरात थोडं सश्रद्ध वातावरण होतं. खूप नाही पण थोडी पूजाअर्चा होत असे. लग्नानंतर माझ्या लक्षात आलं की

नारळीकरांच्या घरात बुद्धिवादी, रॅशनल विचारांचं वातावरण आहे. मला ते पटलं. मी जास्त सजगतेनं या विषयावर विचार करायला लागले. अंधश्रद्धा, फलज्योतिष हे विषय गुंतागुंतीचे, क्लिष्ट आहेत. आधुनिक विज्ञानाचे निकष त्याला लावता येत नाहीत. तसे लावले तर हे सगळे प्रकार नापासच होतात. पण आधुनिक विज्ञानाची प्रगती होत आहे तशा या गोष्टी वाढत चालल्या आहेत. कारण एक प्रकारची अनिश्चितता आली आहे. आत्मविश्वासाचा अभाव आहे. अदृष्टाची भीती वाटते आहे. प्राक्तनात जे आहे ते होणारच. इथे फलज्योतिषाचा संबंध नाही. जे अपरिचित आहे त्याची भीती वाटते. त्यासाठी लोक कुठे तरी श्रद्धा ठेवायला जातात, आधार शोधतात. रॅशनल विचार, बुद्धिवादी विचार हा खरा महत्वाचा आणि फिलॉसॉफिकल विचार आहे. फिलॉसॉफी म्हणजे शहाण-पणाचा धागा, रिझनला पटेल असा युक्तिवाद. त्यात केवळ भारतीय आध्यात्मिक विचार नव्हे तर सगळ्याच जीवनाचा रॅशनली विचार करण्याची शक्ती आहे ती सर्वांना डेव्हलप करता येत नाही. अशा स्थितीत लोक काहीतरी आधार शोधतात. तो आधार डोळस असावा असं मला वाटतं. आपण आधार कशासाठी शोधतोय, त्याचा खरोखर काही फायदा आहे का त्याचा नीट विचार करावा एवढंच माझं म्हणणं आहे.

उर्मिला गानू – यासंबंधी मला एक प्रसंग आठवतो. मंगल पुण्याला स्थायिक व्हायला गेली तो प्रसंग. आयुक्ते डायरेक्टर म्हणून जयंतराव पुण्याला गेले. पुण्याच्या नवीन घरात राहायला गेल्याचं तिनं आईला कळवलं तर आई म्हणाली, 'अगं गुरुजींना विचारलंस का?' मंगल म्हणाली, 'गुरुजींना काय विचारायचं?' आईने विचारलं, 'मग, कालचीच तारीख कशी ठरवलीस?' त्यावर मंगलनं उत्तर दिलं, '९ जानेवारी १९९१ ही

तारीख म्हणजे आम्हाला एक व नऊ या अंकांची गंमत वाटली म्हणून त्या दिवशी गेलो.'

साधारणपणे आपल्यासारखी सामान्य माणसं मुहूर्त बघणं, दिवस चांगला आहे का बघणं या गोष्टी करतात. हे गणिती आहेत. ते गणितातील गंमत बघतात म्हणजे ती माणसं अश्रद्ध असतात असं नाही तर त्यांची श्रद्धा विज्ञानावर असते. एवढंच मी म्हणू शकते.

मंगलच्या आयुष्याचा महत्वाचा टप्पा म्हणजे १९८६ साली तिनं ब्रेस्ट कॅन्सरचं ऑपरेशन झालं. नंतर तिनं आयुर्वेदाची ट्रीटमेंट घेतली व या रोगाशी लढा दिला. त्यातून ती पूर्णपणे बाहेर आली. त्याबद्दल आता आपण ऐकू या.

मंगला नारळीकर – संकट आलं की काय मनःस्थिती होते त्याचं हे चांगलं उदाहरण आहे म्हणून सांगते. मी त्रेचाळीस वर्षांची होते तेव्हा या रोगाचं निदान झालं. आमच्या घरातले लोक हादरून गेले. सर्वसामान्य कुटुंबात जसं घडतं तसं वैद्यकीय उपचाराबरोबरच पत्रिका दाखवणं, शांत करणं वगैरे उपाय सुरू झाले. माझी ट्रीटमेंट चालू असताना माझा पुण्याचा मामेभाऊ एकदा नारळ आणि पूजासाहित्य घेऊन माझ्या घरी आला. म्हणाला, 'तुझ्या घराजवळ समुद्र आहे ना. चल, तिथे हा नारळ टाक.' एका गुरुजींना विचारून त्यानं आणला होता. मी त्याला म्हटलं, 'हे बघ, तू एवढा प्रेमानं आणला आहेस तर आपण हे करू या. पण पुन्हा असले उपाय करू नको. आम्ही आमच्या घरात हे असले उपाय करत नाही.' त्याच्या आधी आईला कोणीतरी उपाय सुचवला होता, नारळीकरांच्या घरात एक लघुरूद्र करा. आई मला म्हणाली, 'हा एक उपाय आहे पण तो नारळीकरांच्या घरातच झाला पाहिजे. बघू या आता तुझ्या सासऱ्यांचं तुझ्यावर किती प्रेम आहे ते!' आता खरोखरच माझ्यापुढे

धर्मसंकट उभं राहिलं. मी जयंतला हे सगळं सांगितलं. तो म्हणाला, 'ठीक आहे. तात्यासाहेबांना विचारून सांगतो.' तात्यासाहेब म्हणजे माझे सासरे. मी हॉस्पिटलमध्येच होते. दोन टोकाचे मार्ग असले की मी नेहमी मध्यममार्ग शोधते. तसंच केलं. मी म्हटलं, 'नारळीकरांचं एक घर कोल्हापूरला आहे. माझ्या चुलत नणंदेचं कुटुंब धार्मिक आहे. तर मी त्यांना लिहू का की तुमच्या घरी लघुरूद्र करा म्हणून?'

ट्रीटमेंटच्या चक्रात मी हे सगळं विसरून गेले. नंतर आम्ही ठरवलं की हे असं काही करायचं नाही. तात्यांनी सांगितलं, 'आपला अशा गोष्टींवर विश्वास नाही असं आपण नेहमी म्हणतो. जर कोल्हापूरच्या घरात रुद्र करायला सांगितला तर लोक म्हणतील, बघा, बाहेर हे सांगतात आमचा विश्वास नाही म्हणून पण दुसऱ्याच्या घरात करायला सांगतात. जरी मंगलच्या माहेरच्या माणसांसाठी आपण हे केलं तरी त्याचं इंटरप्रिटेशन वेगळं होईल.'

सांगायचा मुद्दा असा की आमच्या घरात तो लघुरूद्र काही झाला नाही.

मी वैद्यकीय उपचारांमध्ये अॅलोपथी आणि आयुर्वेद असं दोन्ही केलं. ऑपरेशन-नंतर मी नानल वैद्यांकडे गेले. त्यांच्याशी चर्चा करून उपचारांची माहिती करून घेतली. मी त्यांना विचारलं, 'खरोखर आयुर्वेदात कॅन्सरवर उपचार आहेत का?' ते म्हणाले, 'नाही, कारण जेव्हा आयुर्वेद शास्त्र झालं तेव्हा कॅन्सर ह्या रोगाची कल्पना नव्हती. ट्यूमरची होती. मी तुझ्या कॅन्सरला ट्रीट करणार नाही. मी तुला ट्रीट करणार आहे. तुझ्या प्रकृतीला ट्रीटमेंट देणार आहे. कॅन्सर झालेला अवयव ऑपरेशननंतर काढून टाकला तरी तो रोग इतर अवयवांमध्ये पसरत जातो म्हणून मी तुझं शरीर असं टणक करणार आहे की तुझ्या शरीरात त्या रोगाला पुन्हा कुठेही स्थान मिळू नये.'

मला त्यांची विचारसरणी पटली

म्हणून मी त्यांचं औषध घेतलं. अर्थात याचा असाही अर्थ नाही की आयुर्वेदामुळे शंभर टक्के फायदा होतो. कोणती ट्रीटमेंट घ्यावी हे आपलं आपणच ठरवायला हवं. तुम्हाला कोणत्या मार्गानं जायचंय हे एकदा ठामपणे ठरवा. एकदा ते पटलं की विश्वासानं आणि श्रद्धेनं जा. अशा प्रकारची श्रद्धा असायला हरकत नाही.

उर्मिला गानू – आयुर्वेदाचा मुद्दा आलाच आहे तर मी सांगू इच्छिते, की मंगलची आई म्हणजे निर्मलाताई राजवाडे ह्या आयुर्वेद डॉक्टर म्हणून फार वरच्या स्थानावर होत्या. उतारवयात तिच्या मनात आलं की आपण आयुर्वेद विषयावर पुस्तक लिहावं. वेगवेगळ्या वनस्पती, त्यांचे औषधी गुणधर्म, त्यांचा कसा-कोणी उपयोग करावा हे सगळं ह्या पुस्तकात लिहावं. तिला मदत करायला मंगल जायची. कारण तिलासुद्धा वनस्पतींची, झाडाफुलांची विलक्षण आवड आहे. ती युनिव्हर्सिटीत राहात असताना सकाळी तिच्याबरोबर फिरायला बाहेर पडलं की त्या आवारात असलेल्या असंख्य वनस्पतींबद्दल ती बोलायची. अनेक वनस्पतींची तिला माहिती असायची. मला वाटायचं, हिच्या ओळखीची माणसं जास्त आहेत की ओळखीच्या वनस्पती जास्त आहेत.

त्या पुस्तकाच्या संदर्भात आईला मदत करत असताना तिला काय अनुभव आले. तिच्या व्यक्तिमत्त्वावर काय संस्करण झालं ते ऐकायला आम्हाला आवडेल.

मंगला नारळीकर – आईचं पुस्तक वाचल्यावर मी तिला काही सूचना केल्या, वैद्यकीय व्यवसायातील काही अनुभव तिनं या पुस्तकात समाविष्ट करावेत म्हणजे ते मनोरंजक होईल. उदाहरणार्थ, तिचे धर्मार्थ दवाखान्यातील अनुभव. फाळणीनंतर अनेक सिंधी लोक भारतात आले. त्या सिंधी स्त्रिया बाळंतपणा-साठी त्या दवाखान्यात येत

असत. त्या बायकांना डायरिया होत असे. इतकी काळजी घेऊनसुद्धा ह्याच बायकांना असं का होतं ह्यावर आई विचार करू लागली. तिनं त्यांच्या आहाराची चौकशी केली तेव्हा तिला कळलं की त्या बायका सिंधमध्ये असताना भरपूर बदाम घातलेला शिरा खायच्या आणि इकडे आल्यावरही त्यांनी तेच चालू ठेवलं आहे. जड पदार्थ जास्त खाल्ल्यामुळे त्यांना असा त्रास होत होता. तिनं त्या बायकांना समजावून सांगितलं, की हे शास्त्र स्थलकालनिरपेक्ष नाही. वेगवेगळ्या ठिकाणी, ऋतुमानानुसार आहारात बदल करावा लागतो. तसं केल्यावर त्या बायकांची प्रकृती सुधारली. असे काही अनुभव मी त्या पुस्तकात घालायला सांगितले. नाहीतर ते पुस्तक रूक्ष झालं असतं.

दुसरं म्हणजे, माझी आई अत्यंत परखड होती. दम्यासाठी काय पथ्य करावं हे लिहिल्यावर पुढे तिनं लिहिलं होतं, हे पथ्य पाळलं नाही तर मृत्यू निश्चित. मी तिला सांगितलं, 'अगं, असं लिहू नको. त्याऐवजी पथ्य पाळलं नाहीतर गंभीर परिणाम होतील असं लिही.' तर ती म्हणाली, 'अगं, अशी भीती घातली नाही तर लोक पथ्य पाळत नाहीत.' असे मतभेद होत होत ते पुस्तक पूर्ण झालं.

उर्मिला गानू – तू जयंतरावांबरोबर खूप प्रवास केलास. इतरही लोक प्रवास करतात पण तुझी गोष्ट वेगळी होती. तू परदेशात गेलीस की दोन-तीन महिने त्या-त्या देशात रहायचीस. पॅरिसला तर तू एक वर्ष राहिलीस. त्या वास्तव्याचा तू फायदा करून घेतलास. तिकडचं लोकजीवन, भाषा, निसर्ग आणि खाद्यपदार्थ वगैरे गोष्टींकडे तू विश्लेषणात्मक दृष्टीनं पाहिलंस. इकडे आल्यावर आम्हाला सगळं वर्णन करून सांगायचीस-लेखही लिहायचीस. तू यातून काय मिळवलंस? त्याबद्दल सांगशील?

मंगला नारळीकर – मी या प्रवासातून

अनुभवसमृद्ध झाले. हा माझ्या नवऱ्याच्या व्यवसायाचा मला मोठा फायदा झाला. सासू-सासऱ्यांची जबाबदारी संपल्यावर, मुली मोठ्या झाल्यावर मी त्याच्याबरोबर जाऊ लागले. परदेशी गेल्यावर मी तिथल्या लायब्ररीत जाते. तिथल्या लोकजीवनाचा अभ्यास करते. पहिल्यांदा मी परदेशात जाऊन आले तेव्हा मला काहींनी लिहायला सुचवलं म्हणून मी तसं लिहिलं.

उर्मिला गानू – जयंतरावांचं पुस्तक 'आकाशाशी जडले नाते' याचं तिनं इंग्रजी भाषांतर केलं. रोज सकाळी लवकर उठून ती हे लिहिण्याचं काम करायची. भाषांतर करणं ही कला आहे. ते अवघड असतं. अशा वेळी भाषांतरकार म्हणून तिला काय अडचणी आल्या हे आपण ऐकू या.

मंगला नारळीकर – मला इतरांच्या इतक्या अडचणी आल्या नाहीत कारण ज्याच्या पुस्तकाचं भाषांतर करायचं तो घरातच होता. काही अडलं तर लगेच विचारता येत होतं. एक प्रसंग सांगते. जयंतनं न्यूटनसारख्या मोठ्या शास्त्रज्ञाबद्दल मराठीतून लिहिलं. त्याला तसं लिहिताना चांगलेच श्रम पडले असतील. मला फिजिक्सचं फारसं ज्ञान नाही. म्हणून मी साध्या इंग्रजीत लिहिलं. ते जयंतला दाखवलं तर तो हसायला लागला. म्हणाला, 'तू हे काय लिहिलं आहेस. अर्थ चुकला नाही, पण ह्यात तू जी टर्मिनॉलॉजी वापरली आहेस ती चालणार नाही. फिजिक्समधली टर्मिनॉलॉजी पाहिजे.'

मी म्हटलं, 'आता ते तूच कर.' जे टेक्निकल होतं ते त्यानं सुधारून घेतलं.

उर्मिला गानू – मंगल उत्तम शिक्षिका आहे. ज्यांना गणित फारसं जमत नाही अशा मुलांना ती गणित शिकवते आहे. या कार्याबद्दल तिला विचारूया.

मंगला नारळीकर – मानवाच्या जडणघडणीमध्ये, व्यक्तिरेखेमध्ये, प्रगतीमध्ये

कसा बदल घडत जातो हा एक अभ्यासाचा विषय आहे. मी हुशार विद्यार्थिनी होते. पटापट गणितं सोडवत असे. तेव्हा मला कोणी विचारलं, तू गणिताची प्रोफेसर होशील का? तर मी म्हणायचे, नको रे बाबा! दरवर्षी तेच ते शिकवायचं म्हणजे बोअरिंग काम आहे. पुढे केंब्रिजमध्ये हुशार विद्यार्थ्यांना शिकवलं. त्यांच्याबरोबर कठीण प्रॉब्लेम सोडवताना मजा आली. त्यानंतर माझ्या मुलींना पहिली-दुसरीपासून शिकवलं. पुढे माझ्याकडे काम करायला येणाऱ्या मोलकरणीची मुलं गणितात नापास होतायत हे कळल्यावर मी त्यांना म्हटलं, माझ्याकडे येऊन बसा. मी तुम्हाला गणित शिकवते. जी मुलं आमच्या मुलांसारखी पुस्तकांच्या किंवा अभ्यासाच्या वातावरणात वाढलेली नाहीत अशा मुलांना इंग्रजी आणि गणित शिकवायला लागले.

एकदा मनोविकासचे पाटकर मला म्हणाले, 'तुम्ही म्हणालात ना गणित विषय खरोखरच रसपूर्ण आहे तर तुम्ही मला पुस्तक लिहून द्या.' मग मी गणित मनोरंजक पद्धतीनं कसं शिकवता येईल यावर पुस्तक लिहिलं. पुण्याला गेल्यावर त्याचं मोठं पुस्तक झालं. मग मी विचार केला, स्वतः विद्यार्थिनी असताना ज्या कामाला मी बोअर म्हटलं तेच शिकवण्याचं काम आपण करू लागलो, की माझ्यात बदल झाला. ज्याला गणित समजत नाही, नापास झाल्यामुळे जो नाउमेद होतो आहे त्याला मी तो विषय समजावून देऊ शकले, त्याला उमेद देऊ शकले तर हा केवढा आनंद आहे. तो मी चाखला तेव्हा मला समजला.

पुण्याला गेल्यावर, झोपडपट्टीत राहणाऱ्या मुलांना - खास करून मुलींना शिकवणाऱ्या संस्थेत शिकवायचं काम केलं. अगदी खारीचा वाटा आहे. एखादी मुलगी बारावी पास होऊन नर्सिंगचा कोर्स करू शकली. त्यात मला आनंद आहे. तेच माझं मोठं बक्षीस आहे.

उर्मिला गानू - पुण्यात तुला गदिमा प्रतिष्ठानचा 'गृहिणी-सखी-सचीव' हा पुरस्कार मिळाला होता. ह्या सगळ्या भूमिका जी यशस्वीपणे पार पाडत ती स्त्री कृतार्थ असते असं मला वाटतं. आता कृतार्थ या शब्दाचा नेमका अर्थ मंगलला काय वाटतं ते ऐकूया.

मंगला नारळीकर - 'कृतार्थ' हा शब्द फार मोठा आहे. मला प्रामाणिकपणे वाटतं की अशा मुलाखतीसाठी मी अंडरसाईज आहे. तेवढी माझी योग्यता नाही. एखादं भव्यदिव्य कार्य साधता आलं आहे किंवा चांगली गोष्ट घडवण्यासाठी खूप कष्ट घेतले आहेत, मेहनत करून यश प्राप्त केलं आहे अशा लोकांच्या आयुष्याला कृतार्थ म्हणता येईल. त्या अर्थानं माझं आयुष्य कृतार्थ नाही. म्हणून मला इथे यायला संकोच वाटत होता. त्यासाठी मी दोन वेळा नाही म्हटलं, पण दिनकर गांगल म्हणाले, 'भव्यदिव्य असंच नाही, पण आयुष्याच्या ह्या एका टप्प्यावर आपण काय मिळवलं, काय जोखलं याचं आलेखन करू शकतो.' असा आलेख, आढावा घ्यायचा म्हटलं तर काही क्षण असे आले की ज्यावेळी मला कृतार्थतेचे कण सापडले. ते सांगते.

एक कण म्हणजे कौटुंबिक सहजीवनाचं अनपेक्षित जग अनुभवायला मिळालं. सासऱ्यांना अठरा वर्ष आणि सासुबाईंना चौवीस वर्षे आधार दिला. अतिशय बुद्धिमान, विद्यासंपन्न पण काहीशी कठीण अशी ती व्यक्तिमत्त्व होती, तरीसुद्धा जीवनमूल्य समान असल्यामुळे आमचं दोन पिढ्यांचं सहजीवन यशस्वी झालं असं मला वाटतं. त्याची एक अनपेक्षित पावती मिळाली. सासरे गेल्यावर सासुबाई बऱ्याच आजारी पडल्या. हॉस्पिटलमध्ये ठेवलं होतं. त्यांच्याबरोबर मी होते. त्या रात्रभर अखंड बोलत होत्या. मंगल, मंगल असा माझ्या नावाचा जप चालला होता. मी अपसेट झाले होते. दुसऱ्या दिवशी सकाळी शेजारच्या

खोलीतून एक बाई आल्या आणि म्हणाल्या, 'या तुमच्या आई आहेत का हो? सतत तुमच्या नावाचा जप चालला होता.' मला त्यावेळी वाटलं की मला माझी पावती मिळाली.

दुसरा असाच एक सुर्वक्षण-

गणिताची ज्यांना भीती वाटते त्यांना त्याची आवड निर्माण करणं किंवा पास होण्याइतपत तरी समज निर्माण होईल असा प्रयत्न करणं असं मी करत होते. एक मुलगा माझ्याकडे शिकायला येत असे. तो एसएससीला आधी नापास झाला होता. मी स्वयंपाक करता करता त्याला शिकवत असे. तो म्हणाला, 'मला भूमिती शिकवा. बीजगणित येतं मला.' म्हणून मी भूमिती शिकवलं तर हा भूमितीत पास झाला, बीजगणितात नापास झाला. म्हटलं, 'चल, दोन्ही शिकवते तुला.' तोपर्यंत त्याचा धाकटा भाऊ एसएससीला आला. तो जरा हुशार होता. मोठ्याला वाटलं, माझा लहान भाऊ जास्त मार्क मिळवून माझ्यापुढे जाईल. पण हा धाकट्या भावाच्या बरोबरीनं मार्क मिळवून पास झाला. तो एक सुर्वक्षण.

उर्मिला गानू - या मुलाखतीतून हिचं व्यक्तिमत्त्व पूर्णपणे उलगडणं मलाही शक्य झालं नाही. कृतार्थ या शब्दाबद्दल तिनं जे तिचं मत सांगितलं त्यावरून मी असं म्हणेन की, सहजीवनात दोघांची व्यक्तिमत्त्वं ज्यावेळी एकमेकांना पूरक होतात, दोघेही एकमेकांच्या साथीनं पुढे जातात. अभिमानाने माना उंचावून लोक त्यांच्याकडे बघतील अशा पद्धतीनं आयुष्य जगतात ती आयुष्य कृतार्थ असतात. दोघांचं सौंदर्य एकमेकांमुळे अधिकच खुलून दिसावं असं मंगला व जयंतराव यांचं सहजीवन आहे. या दोघांचं जीवन हे असं एकमेकांना पूरक आहे म्हणूनच ते कृतार्थ आहे.

शब्दांकन
शर्मिला पिटकर

सदानंद डबीर यांचा मनस्वी खयाल

श्रीकांत आंब्रे

सदानंद डबीर हे नाव मराठी साहित्य रसिकांना अपरिचित नाही. एक उत्तम गझलकार आणि दर्जेदार गीतकार म्हणून जाणकार रसिक त्यांना ओळखतात. त्यांचा 'खयाल' हा मराठी गझलसंग्रह 'ग्रंथाली'ने प्रकाशित केला आहे. माधव ज्युलियनांनी उर्दूतून मराठीत आणलेल्या गझल या काव्यप्रकाराला ज्या सुरेश भटांनी आधुनिक वळण दिले आणि गझल हा काव्यप्रकार मराठीत रुजवला त्या सुरेश भट यांना सदानंद डबीर गुरूस्थानी मानतात. त्यामुळे सुरेश भटांच्या रचनेची छाप त्यांच्यावर पडली तर नवल नाही.

सुरेश भटांची गझल हा इतर कवींचा दीपस्तंभ ठरला. त्या प्रकाशात त्यांची वाटचाल सुरू झाली. मात्र डबीर यांच्याबाबतीत तसे म्हणता येत नाही. त्यांच्यावर भटांचा प्रभाव असला तरी त्यांनी उर्दू गझलांबरोबरच भटांच्या अभिव्यक्तीचा स्वतंत्रपणे अभ्यास केला. त्या प्रभावातून हळुहळू मुक्त होण्याचा प्रयत्न केल्यामुळेच त्यांच्या पहिल्या दोन संग्रहावर सुरेश भटांची जेवढी छाप जाणवते तेवढी या संग्रहात जाणवत नाही. या संग्रहात त्यांनी गझलेचा केलेला स्वतंत्र विचार त्यांच्या अनेक गझल आविष्कारांमध्ये दिसतो. मराठी गझलेची उर्दू गझलेशी तुलना करू नये हे खरे असले तरी मूळ उर्दू गझलेच्या मुळाशी जाऊन तिचे सामर्थ्य, तिची बलस्थाने जाणून ती मराठी गझलेत साकार करण्याचा प्रयत्न फार थोड्या कवींनी केला. त्यात सदानंद डबीर यांचे नाव अग्रस्थानी राहिल.

गझल हा मुळात तंत्रानुगामी प्रकार

आहे. म्हणूनच मनोगतात ते म्हणतात, 'प्रासादिकता किंवा सोप्या शब्दांचा वापर गझलमध्ये अभिप्रेत आहे. परंतु 'सोपेपणा' आणि 'सरधोपटपणा' यातील सीमारेखा धूसर आहे. भलेभले कवी त्या सीमारेषेवर फसण्याची शक्यता असते. सांगण्यासारखा काही 'खयाल' नसेल तर शेर लिहायचा कशाला? प्रसिद्ध शायर फैज अहमद फैज म्हणतात - 'शेर लिखना जुर्म न सही, लेकिन बिना सबब शेर लिखते रहना कुछ अकलमंदी भी नही है।' कवी 'बनचुका' झाला तर हे भान विसरण्याची शक्यता असते. सदानंद डबीर यांना हे भान आहे म्हणूनच त्यांची गझल कृत्रिम वाटत नाही. छंद आणि मात्रा मोजण्याच्या नादात ती शब्द हा तिचा प्राण हरवून बसत नाही. प्रास जुळवताना शब्दांची आणि अर्थाची, अर्थात भाषेच्या शुद्धा-शुद्धतेची तोडमोड आजकाल अनेक गझलकार करतात तशी इथे होत नाही. कारण या गझलेचा स्वर हृदयातून उमटलेला

आहे. तो शब्दरूप घेतो तोच मुळी गझलेचे नैसर्गिक अलंकार लेवून. जी कविता काळजातून येते तिला कृत्रिम अलंकारांनी सजवण्याची गरज नसते. त्यासाठी त्या गझलकाराला किंवा कोणत्याही नैसर्गिक प्रकृतीच्या कवीला ती गझल किंवा कविता जगावी लागते. गझल सामाजिक जाणीवेची असो, प्रेमाची असो, दुःख-वेदनेची असो, तिच्यातील उत्कटता हाच तिचा प्राण असतो. जर तसे असेल तरच तिचे शब्द कवीकडून थेट काळजाला भिडतात. तिथे तंत्रशुद्धता पाळूनही तंत्राची वस्त्रे आपसूक गळून पडतात. तो थेट गझलेचा आणि ती भोगणाऱ्या रसिकाचा हृदयसंवाद असतो. उर्दूमधील काही शायरांच्या गझला हृदयला भिडतात त्या त्यामुळेच. कवी जितका प्रतिभावंत असेल तितका त्याचा आविष्कार हा सहजाविष्कार ठरतो. त्याला ओढून-ताणून शब्दरचना करावी लागत नाही. तो लेखणी कागदावर ठेवतो आणि शब्द आपोआप आपली जागा घेत जातात. त्यात अकृत्रिमता असते, प्रवाहीपणा असते, सोपेपणा असतो. तिचे अंगभूत सौंदर्य रसिकांना खिळवून ठेवते. सदानंद डबीर यांच्या गझलेत हे सामर्थ्य आहे.

सदानंद डबीर गझलेशी एकरूप झालेले कवी आहेत. त्यांच्या अनेक गझलांमधून गीताचे स्वर उमटल्यासारखे वाटतात. तो त्यांचा दोष नाही तर गुण आहे. पण त्यांच्या या गुणालाच दोष मानून या क्षेत्रातल्या काही कवींनी त्यांच्याबद्दल जळफळाट सुरू केला. 'गझल-माझी' या गझलमधूनच या संबंधीचे त्यांचे विचार

वाचकांना अंतर्मुख करणारे आहेत. ते लिहितात-

गायल्या गेल्यात माझ्या चार गझला फार झाले
सहकवींना त्रास झाला आणि मजवर वार झाले!

मी गझल लिहिताच त्यांचा गलबला की -
'गीत आहे'

मात्र त्यांनी तेच लिहिता, गझलचे 'अशाआर'
झाले!

('अशाआर' म्हणजे 'शेर'चे अनेकवचन)
'यार तुम्ही मस्त जगता... गझलमध्ये का
उदासी?' - मी असे पुसताच, त्यांचे बंद
मजला दार झाले!

डबीर यांची ही अंतरीची वेदना किती
समर्पकपणे साकार झाली आहे याची ही
झलक होती. त्यांच्या बाकीच्या गझलाही
तितक्याच उत्कट आणि नेमका मनातला भाव
मनस्वीपणे व्यक्त करणाऱ्या आहेत. त्यांच्या
या संग्रहात गझलांव्यतिरिक्त काही मुक्तके
(किंवा 'कता') आहेत. कधी कधी
गझलेआधी 'कता' गायली जाते. त्या
अनुषंगाने त्या आलेल्या आहेत.

संग्रहाचे 'खयाल' हे शीर्षक अतिशय
समर्पक आहे. गझलमध्ये किंवा शेरामध्ये
सर्वाधिक महत्त्वाचा असतो, तो त्यातला
खयाल! म्हणजेच विचार, कल्पना, प्रवृत्ती,
भावना, भ्रम (वहम).

या गझलांचे खयाल - एक ते खयाल
- सहा अशा सहा भागात वर्गीकरण केले
असून ते विषयानुसार आहे. प्रत्येक भागात
एक-दोन मुक्तकेही आहेत. खयाल - एक
मधील गझला जगणे आणि मरणे या
अनुभवाशी निगडित आहेत. 'सोपे होते' या
गझलेत कवी म्हणतो-

मी उगा घाबरत होतो - जगणे तर सोपे होते
अश्रूत उगा गुरफटलो - हसणे तर सोपे होते!
मी घड्याच अंधाराच्या, डोळ्यांवर रचल्या

माझ्या

अन् मिटून डोळे बसलो... बघणे तर सोपे

होते.

त्यात जीवनापासून दूर पळण्यापेक्षा
जगण्याची आश्वासकता आहे. बहुतेक
गझलांमध्ये आपले दुःख कुरवाळत बसण्याची
सवय बहुतेक कवींना असते. मग तो प्रेमभंग
असो, दारिद्र्य असो, समोर दिसणारी
विषमता असो वा मयखाना असो, ते ओढून-
ताणून दुःखाच्या प्याल्यांचे शेर एकावर एक
रचत जातात. गझल म्हणजे फक्त दुःखच हे
कोणीतरी त्यांच्या मनात भरवलेले असते.
डबीर यांचा सूर मात्र तसा नाही. त्यांची गझल
आश्वासक आहे. म्हणूनच ते 'दुर्दम्य'सारखा
गझलेत म्हणतात-

लाट येते... लाट जाते, जीवघेणे भोवरेही
वल्हवावे श्वास आपण, थांबला तो संपला
हो!

शोधले नाहीच केव्हा

मी जगायाचे बहाणे

सारखा मस्तीत माझ्या

गात गेलो गझल - गाणे!

हे 'मुक्तक' ही तसेच.

'जगण्याशी खेळत राहू' ही गझल
म्हणजे डबीर यांची जीवनदृष्टी आहे.
तिच्यातील संवेदनशील काव्य आणि तरल
भाव पुन्हा पुन्हा अनुभवण्यासारखे आहेत.
ते लिहितात-

जगण्याशी खेळत राहू

मरणाचे नंतर पाहू!

येईल ऋतू फुलण्याचा

झाडांना सांगत जाऊ!

शब्दांची कळली सीमा

डोळ्यांनी बोलत राहू

बघ, निरोप घेता घेता

बाहूत गुंतले बाहू!

किती नजाकतदार शब्द आणि भावना
आहेत या गझलेत.

मी माझ्या मस्तीत जगावे हेच बरे

मरणाला विसरून बघावे हेच बरे

किंवा

जगण्या-मरण्यामधले अंतर, आहे-आहे,

नाही-काही!

छातीमधले हे 'छू-मंतर'... आहे-आहे,
नाही-नाही!

हे शेरही तसेच.

'चाहूल', 'भूलभुलैय्या', 'कोण
आले?... कोण गेले?', 'थोरवी सांगू नका',
'कोंब', 'सूर्याप्रमाणे!', 'मी असंख्य
चेहऱ्यांत...', 'ही अशीच कोरी पाने...',
'कधीतरी जे', 'आयुष्य', 'वैराण
जीवनावरही', 'मौज', 'अर्ध' यांसारख्या
गझलांमधून कवी जीवनाचा अथर शोधतो
आणि तोही तत्त्ववेत्त्याप्रमाणे खऱ्या
गझलकाराला हे आवश्यकच आहे.

'खयाल-दोन'मधील गझला प्रेम
आणि विरह या अनुभवाभोवती गुंफल्या
आहेत. कवीची सौंदर्यदृष्टी आणि शब्दांचे
लावण्य ओसंडून वाहताना त्यात दिसते.
'चेहरा' ही गझल पाहा-

फुलांनी दृष्ट काढावी असा तो चेहरा आहे
कळ्यांची नजर लागावी असा तो चेहरा आहे
गव्हाळी गौर रंगाला... नव्हाळी

सोनचाप्याची

सणाला गौर मांडावी... असा तो चेहरा
आहे!

फुलांच्या पाकळ्या ओल्या, असे ते ओठ

नाजुकसे

गुलाबाला नशा यावी, असा तो चेहरा आहे!

खयाल - तीन मधील गझल मदिरा
या अनुभवाशी गुंफलेल्या आहेत. उर्दू
गझलांमध्ये मयखाऱ्याला विशेष स्थान आहे.
मराठीमध्येही काही गझलकरांनी तितक्याच
ताकदीने या अनुभवाला न्याय दिला आहे.
डबीरांच्या अशा गझलाही वाखाणण्या-
सारख्या आहेत.

घोट ही गझल त्या दृष्टीने पाहण्या-
सारखी आहे. तिच्यातील -

एव्ही जगासवे मी भलेच बोलतो

मात्र प्यायल्यावरी, मी खरेच बोलतो

थोर थोर लोकही बघ पितात चोरूनी
राजरोस मी पितो अन् खुलेच बोलतो !
'डबीर', रोजचे तुझे हे पिणे बरे नव्हे
रोज प्यायल्यावरी, मी असेच बोलतो !
'खयाल - चार' मधील गझला दुःखाचे
अनुभव साकारणाऱ्या आहेत.

दुःख येऊनी मला बिलगले त-हेत-हेने
मीही त्याला जवळ घेतले त-हेत-हेने

असे म्हणणारे डबीर दूर तेथे गाव
आहे, 'या जगाच्या चेहऱ्याला...',
'मळवट', 'त-हेत-हेने', 'वादळवारे',
'दिलासा', 'हातावरी निखारा!', 'त्रास',
'ओंजळीतले पाणी', 'मोल', 'ह्यावेळी
वादळात' यांसारख्या गझलांमधून दुःख या
अनुभवाला मनस्वीपणे भिडतात.

खयाल-पाच मधील सामाजिक
विषयाशी नाते सांगणाऱ्या आहेत. 'मी न
केली भाषणे', 'थोर माझा देश', 'त्याचे
चेलें', 'रिते रिते', 'जन्मले दूरच्या गावी',
'पर्वणी', 'नाकाम', 'भंगलेले स्वप्न माझे',
'लगे रहो' इत्यादी गझलांतून

अवतीभवतीच्या समाजात दिसणारी
विषमता, दैन्य, दारिद्र्य, अमानुषपणा,
दगाबाजी, अधोगती इत्यादीचे दाहक अनुभव
अभिव्यक्त होतात. त्यातूनच केशवसुतांस
आता कोणीतरी विचारा बहिऱ्यांपुढे म्हणावे,
फुंकाल का तुतारी? हा आर्त सवाल ऐकू
येतो.

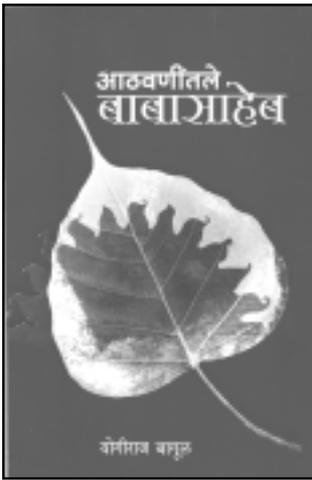
'खयाल - सहा'त तीन गझला या
जगाचा निरोप घेण्याच्या मनोवस्थेतील
आहेत. त्यातील 'मुक्तक'
काल रात्री पाहिला मी
दूरचा माझा सितारा
तो म्हणाला - चल निघूया
आणि हा सुटला किनारा।

बरेच काही सुचवून जाते. त्यापुढील
गझलाही तशाच आशयाच्या आहेत.
परिशिष्टात सुरेश भटाना समर्पित काही गझला
आहेत. डबीर यांच्या रोमारोमात गझल
भिनली आहे, रुजली आहे आणि फुललीही
आहे. तिचा आस्वाद भरभरून घेणे म्हणजेच
सुरेश भट यांच्यानंतर उत्तम मराठी गझलांचा

रसास्वाद घेण्यासारखे आहे. डबीर यांना
गझलेवर लिहिलेली एक गझल उद्धृत
करण्याचा मोह आवरत नाही. त्यातून ते
गझलेशी किती समरसून गेले आहेत हे लक्षात
येईल. ती गझल अशी-

'अलामती'च्या बिलामतीसह यमक जोडणे
गझल लिहावी - इतके सोपे नसते जगणे!
तेच चेहरे - 'रदीफ' जैसे, रोज भेटती
नको वाटले तरीही त्यांच्या सोबत बसणे
खयाल चमकून जातो केव्हा वीज होऊनी
रात्र रात्रभर मग उरते ते... जळत राहणे!
वृत्त नसे वा वृत्ती नाही... असे परीक्षा -
काट्यांच्या रानात फुलांना जपून ठेवणे
कशास चिंता व्याकरणाची अन गझलांची?
बरे हेच की - गझल होऊनी स्वतःच जगणे
!

पुरे जाहले खोटे फसवे, शब्द मुलायम
सुरू करू या, ह्या जगण्याशी आता लढणे
गझलेसाठी एक गझल ही लिहून झाली!
'डबीर' झाले सुरू दुटप्पी तुझे बोलणे
(संपादक 'दर्याचा राजा' ह्यांच्या सौजन्याने)

मूळ किंमत ३०० रुपये
सवलतीत १८० रुपये
घरपोच २०० रुपयांत

'आठवणीतले बाबासाहेब' या ग्रंथाला

प्रा. चंद्रकुमार नलगे सार्वजनिक ग्रंथालय पुरस्कार

योगीराज बागूल यांनी शब्दबद्ध केलेल्या आणि 'ग्रंथाली'ने नुकतेच प्रकाशित केलेल्या 'आठवणीतले बाबासाहेब' या ग्रंथाला कोल्हापूर (उजळाईवाडी) येथील प्रतिष्ठेचा समजला जाणारा, व्यक्तिचित्रे साहित्यप्रकारातला, प्रा. चंद्रकुमार नलगे सार्वजनिक वाचनालय पुरस्कार नुकताच जाहीर झाला आहे. रोख रक्कम, शाल आणि स्मृतिचिन्ह असे या पुरस्काराचे स्वरूप असून, १२ जाने २००९ रोजी, वाचनालयाच्या वर्धापनदिनी, ज्येष्ठ कवी प्रा. विठ्ठल वाघ यांच्या हस्ते त्याचे वितरण केले जाणार आहे.

या ग्रंथाची पहिली आवृत्ती महिनाभरातच संपली असून, दुसरी आवृत्ती प्रकाशित होत आहे. ग्रंथाचे सर्व थरांतून उत्तम स्वागत होत आहे.

‘रुची’चा दिवाळी अंक दर्जेदार आणि वाचनीय झाला आहे. यावर्षी मोजके असे जे अंक मी वाचले; त्यामध्ये सर्वार्थाने दर्जेदार असा हा अंक वाटला. मांडणी, सजावट, चित्रे इत्यादी गोष्टीही छानच वाटल्या.

या अंकातील धनंजय गांगल, डॉ. जयंत बापट, जयदेव डोळे, प्रकाश लोथे, माधुरी गोरे, अरुण मोकाशी, लतिका भानुशाली आणि मिलिंद जोशी यांचे लेख मला विशेष आवडलेले आहेत. वाचनीयता, विविधता, दर्जेदारपणा या दृष्टीने अंक खरोखर संग्राह्य झाला आहे. सुहासिनी देशपांडे यांचा जहाँआरा बेगम यांच्यावरील लेख वाचून विलक्षण अस्वस्थ झालो. यातील साऱ्याच

मुलाखती छान आहेत. त्या त्या व्यक्तीची उत्तम ओळख त्यातून होते. अशा या संग्राह्य अंकाबद्दल अंजली कुलकर्णी यांचे मी मनापासून अभिनंदन करतो.

प्रा. डॉ. द.ता. भोसले

भोसले बंगला, हॉटेल नागालँड मागे,
पंढरपूर ४१३३०४, जि. सोलापूर
फोन - (०२१८६) २२३७६६
मोबाईल - ९४२२६४६८५५

दिवाळी अंक २००८ मधील ‘अकल्पित घटना’ ही द.व्यं. जहागिरदार यांची विज्ञानकथा मला फार आवडली. अभिनंदन जन्यजनकभावाप्रमाणे विज्ञाना-

धिष्ठित कविता मला आठवली.

मानवी मेंदू एक महान संगणक

गुंतागुंतीचे भाग त्यात असंख्य

तयात भरता उत्पादनसामुग्री

परावर्तिते उत्पादित सामुग्री

दोषी असता उत्पादन सामुग्री

सदोष ठरते उत्पादित सामुग्री

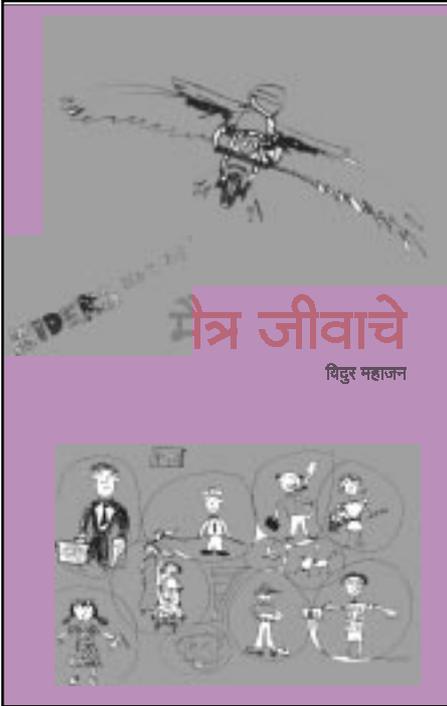
दोष नसे संगणकाचा

परि तयाच्या चालकाचा

या महान मानवी मेंदूचा निर्माता असे विधाता
शरणागतासी शरण्य विधीच हो आता।

स्मिता दत्तात्रय पाटील

बोरीवली (पूर्व)

ग्रंथालीचे ताजे प्रकाशन

मैत्र जीवाचे

विदुर महाजन

विदुर महाजन यांचा तरुण मुलगा, मैत्रेय मोटारसायकलच्या अपघातात आकस्मिक हे जग सोडून गेला. तो आघात पचवणं महाजन कुटुंबास अशक्यप्राय झालं. त्यातून सावरण्यासाठी विदुर महाजन डायरी लिहू लागले. मग सुरू झाला एक शोध-जीवनमृत्यूचा, सुखदुःखांचा, मानवी अस्तित्वाचा व नात्यांचा आणि कलेचाही. तेच हे तत्त्वचिंतनपर ललितलेखन. म्हटलं तर विदुर महाजन यांचं व्यक्तिगत, पण प्रत्येक संवेदनाशील माणसाला अर्थपूर्ण जगण्यासाठी बळ देऊ शकेल असं.

मूल्य २०० रुपये

सवलतीत १२० रुपये

घरपोच १४० रुपयांत

मराठी साहित्याला सानेगुरुजींनी 'आई' तर डॉ. नरेंद्र जाधव यांनी 'बाप' दिला असे गौरवोद्गार निळूभाऊ फुले यांनी ज्या पुस्तकाबाबत काढले ते पुस्तक म्हणजे 'आमचा बाप आन् आम्ही'. डॉ. नरेंद्र जाधव यांनी १९९३ मध्ये लिहिलेल्या या पुस्तकाची २००७ पर्यंत पंचवीस पुनर्मुद्रणे प्रसिद्ध झाली आणि जगातील विसाहून अधिक भाषांत रूपांतरे झाली. मराठी वाचकांनी या पुस्तकाचे स्वागत जसे मोठ्या प्रमाणात आणि दीर्घकाळ केले, त्याचप्रमाणे कुसुमाग्रज, पु.ल. देशपांडे, विजय तेंडुलकर, रावसाहेब कसबे इत्यादी मान्यवर लेखकांनीही या पुस्तकाचे कौतुक केले, अनेक समीक्षकांनी त्याची समीक्षा केली, मात्र हे समीक्षात्मक लेख एकत्रित स्वरूपात आजवर उपलब्ध नव्हते. अशा लेखांमध्ये आणखी काही समीक्षात्मक लेखांची भर टाकून ही पोकळी भरून काढण्याचे काम प्रा. डॉ. शैलेश त्रिभुवन यांनी 'आमचा बाप आन् आम्ही-स्वरूप आणि समीक्षा' हे पुस्तक संपादित करून केले आहे.

हे पुस्तक आत्मकथन, कथन, कुटुंबचरित्र की आणखी काही? हे पुस्तक एका दलित व्यक्तीने लिहिल्याने ते दलित साहित्य म्हणायचे का? जीवन जगावे कसे आणि ते यशस्वी कसे करून दाखवावे याचा वस्तुपाठ देणारे हे पुस्तक आहे का? या पुस्तकाच्या यशाचे नेमके गमक कशात आहे? इत्यादी सुजाण वाचकाला पडलेल्या प्रश्नांची उकल, विविध अंगोपांगांची चर्चा करत वाचनीय बनवण्याचा प्रयत्न या पुस्तकाने केला आहे. एखाद्या सर्जनशील पुस्तकाचा रसास्वाद किती वेगवेगळ्या दृष्टिकोनांतून घेता येतो हे या संपादनावरून लक्षात येईल. एकूण बावीस लेखकांचे लेख या पुस्तकात समाविष्ट असून दोन लेखकांचा अपवाद सोडल्यास सर्वजण प्राध्यापक आहेत, तरी देखील विद्यापीठीय विद्वत्तेचा जडजंबालपणा येऊ न देता सर्वसामान्य वाचकांनाही वाचनीय

आमचा बाप आन् आम्ही एका अपूर्व पुस्तकाची बहुमुखी समीक्षा अश्विनी धोंगडे

वाटावेत असे निबंध त्यांनी लिहिले आहेत हे विशेष. प्रा. डॉ. शैलेश त्रिभुवन यांनी संपादक म्हणून प्रस्तावना लिहिली असून, डॉ. नरेंद्र जाधव यांची घेतलेली मनमोकळी मुलाखत परिशिष्टात जोडली आहे. काही प्रश्न थोडे अडचणीत टाकणारे असले तरी त्यांना कौशल्याने वळवून घेऊन डॉ. जाधव यांनी आपली भूमिका पुन्हा एकदा स्पष्ट केली आहे.

सुरुवातीच्याच 'एक आकलन' या लेखामध्ये एका चांगल्या अर्थाने करिअरिस्ट असलेल्या बापलेकांच्या करिअर सिद्धीचा हा आत्मपर आलेख आहे असे प्रा. रा.ग. जाधव यांनी म्हटले आहे. हे पुस्तक वाचताना एखादी वेधक पण अधुनमधून काहीशी एकसुरी, कंटाळवाणी कादंबरीच आपण वाचतो आहोत असे वाटू लागते. 'स्वकथनामागील 'दादावाद' म्हणजे एक अभ्यासनीय प्रयोग आहे' हे त्यांचे विधान

मार्मिक आहे व प्रा. जाधव यांच्या विवेचक विचारशैलीची साक्ष देणारे आहे. डॉ. आनंद पाटील यांचा 'तुलनात्मक संस्कृती मीमांसा' हा लेख त्यांच्या बहुपेडी विद्वत्तेची साक्ष देणारा आहे. 'एका संहितेचा वेगळा, अलग विचार आस्वादकाच्या पोकळ व उथळ भूमिकेतून करण्यापेक्षा तिची तुलना अन्य दलित तसेच ब्लॅक संहितांशी केल्यास किती वेगवेगळे निष्कर्ष हाती येतात' हे तपासणे हा त्यांचा हेतू असला तरी अतिसंदर्भ आणि वैचारिक पसारा यांत निष्कर्षाप्रत येणारा नेमकेपणा हरवून बसल्याची चुटपूट त्यांच्या लेखाने लागते. डॉ. शरणकुमार लिंबाळे यांनी समकालीन दलित आत्मचरित्रांशी या पुस्तकाची तुलना अतिशय समतोल पद्धतीने केली आहे. या पुस्तकामधील विलोभनीयता व्यक्त करताना 'आमचा बाप' मधील 'आम्ही'च्या आवृत्तीगणिक झालेल्या विस्तारामुळे बापाचा प्रभाव कमी झाल्यासारखा वाटतो असे यथार्थ निरीक्षण त्यांनी नोंदवले आहे. 'पाच पैलू' या डॉ. रमेश धोंगडे यांच्या लेखामध्ये अतिशय नेमकेपणाने या पुस्तकाचा एक सडेतोड लेखाजोखा मांडलेला आहे. 'या सर्व चर्चेचा उद्देश लेखनातील विरोध, कच्चेपणा दाखवणे हा नसून लेखकांच्या अजाणतेपणे लेखनातून नकळत विरोधी वास्तविके कशी डोकावतात हे दाखवणे हा आहे. आत्मचरित्रात अशी विरुद्ध वास्तविके आली की आत्मचरित्र, चरित्र यांतील वास्तवता ही अखेर व्यक्तिनिष्ठ राहते' हा त्यांचा निष्कर्ष अनेक उदाहरणांतून

त्यांनी सिद्ध केला आहे.

‘काही निरीक्षणे’ या निबंधात प्रा. दत्ता भगत यांनी ‘वडाळ्याची वस्ती’ या प्रकरणाचा आधार घेऊन पु.ल. देशपांडे आणि नरेंद्र जाधव यांच्या लेखनदृष्टीतील साम्यफरकाची केलेली तुलना मुळातूनच वाचायला हवी. ‘या लेखनाला स्वकथन म्हणावे की आत्मकथन अशा वादांपेक्षा वेगळ्या पातळीवर व वेगळ्या वातावरणात घेऊन जाणारे हे लेखन आहे व डॉ. नरेंद्र जाधवांच्या सूक्ष्म अवलोकनामुळे, तरल विश्लेषकतेमुळे आणि तीव्र विनोदबुद्धीमुळे हे लेखन कमालीचे वाचनीय झाले आहे’, हे प्रा. दत्ता भगत यांचे निरीक्षण पुस्तकाला यथायोग्य न्याय देणारे आहे.

‘काही निरीक्षणे’ या लेखात डॉ. चंद्रकांत बांदिवडेकरांनी, एकोणचाळीस माणसांचे कुटुंब मानसिकतेने एकत्र राहिले याचे श्रेय दादांच्या बुद्धिमत्तेचा वारसा हे असले तरी त्यांच्या मुळाशी ‘मातोसरी’ची भावनात्मक बैठक आहे, एक शक्ती आहे, या एका नव्या पैलूकडे लक्ष वेधले आहे. डॉ. विद्युत भागवत यांनी ‘एक स्त्रीवादी वाचन’ असे शीर्षक आपल्या लेखाला दिले असले तरी त्यांची निरीक्षणे इतर पुरुष समीक्षकांपेक्षा अजिबात वेगळी नाहीत. आपल्या लेखाच्या शेवटी दलित जीवनावरील कथनासंदर्भात चाललेल्या चर्चेची त्यांनी दखल घेतली आहे, पण तिचा संदर्भ त्यांना या पुस्तकाशी जोडता आलेला नाही. ‘चार पिढ्यांमधील आंबेडकरी जाणीव’ हा डॉ. मिलिंद कसबे यांचा अभ्यासपूर्ण लेख डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शिकवणुकीचा परिणाम या चारही पिढ्यांवर कसकसा बदलत गेला याचे विवेचन करणारा आहे. ‘सामाजिक इतिहासाचा अस्सल दस्तावेज’ म्हणून डॉ. सदानंद मोरे यांनी पुस्तकाची चिकित्सा केली आहे आणि हे पुस्तक लिहून डॉ. नरेंद्र जाधवांनी पितृक्राणाबरोबर समाजक्राणही

फेडल्याचे म्हटले आहे.

प्रा. डॉ. शैलेश त्रिभुवन सोडून बावीस लेखकांचे लेख या पुस्तकात समाविष्ट आहेत. मूळ पुस्तकापेक्षा हा समीक्षाग्रंथ पृष्ठसंख्येने अधिक आहे. लेखकांच्या या भाऊगदीत सर्वांचा उल्लेख करणे अशक्य आहे. एका व्यक्तीने संपूर्ण समीक्षेचे पुस्तक लिहिणे आणि अनेक व्यक्तींनी एकाच पुस्तकावर लिहिणे यांत नक्कीच फरक आहे. दुसऱ्या प्रकारच्या लिखाणातून, अनेक विचारवंतांच्या दृष्टिकोनांतून पुस्तकाचे नवनवीन कोनांतून परीक्षण व्हावे अशी अपेक्षा असते. काही सन्माननीय अपवाद सोडले, तर ही अपेक्षा पूर्ण होत नाही. ज्या समीक्षकांनी विचारासाठी काही विशिष्ट भूमिका घेऊन लेखन केले आहे, त्यांच्या लिखाणाला मांडणीची निश्चित दिशा आहे. मात्र आस्वादक समीक्षेच्या नावाखाली जे पुस्तकातील प्रसंगांचे वर्णन करून ‘हे उत्तम आहे’ अशा प्रकारचे शोरे मारणारे मूल्यमापन करतात त्यांचे लेखन डॉ. आनंद पाटील यांनी म्हटल्याप्रमाणे ‘भोंगळ’ होते. असे अनेक लेख एकमेकांची पुनरावृत्ती करणारे होतात. गंमत म्हणजे मातोसरी, वडाळ्याची वस्ती, दादांचा युरोपियन बाईंबरोबरचा संवाद, मुंबईनगरीची वळख वगैरे काही ठरावीक प्रसंग अनेकांच्या चर्चेचे विषय झाले आहेत. नेमकेपणाने आपले मत तार्किकतेच्या चौकटीत राहून मांडता येणे ही देखील समीक्षेची एक शिस्त आहे, याचेही भान ठेवायला हवे.

संपादक म्हणून डॉ. त्रिभुवन यांनी प्रस्तावनेत मराठीतील दलित साहित्याच्या परंपरेचा १९६० पासूनचा आढावा घेतला आहे व त्यानंतर प्रत्येक लेखकाच्या लेखाचा संक्षिप्त परिचय करून दिला आहे. हे काम महत्त्वाचे आहे हे मान्य करूनसुद्धा संपादकाची भूमिका यापेक्षा अधिक चिकित्सकपणे संहितेचे विश्लेषण करणारी

हवी असायला पाहिजे असे वाटते आणि या टप्प्यावर आपली स्वतःची स्वतंत्र मतेही मांडता यायला हवीत. प्रा. त्रिभुवन हे पुस्तकाच्या व लेखकांच्या मोठेपणाने एकदम भारून गेले असावेत म्हणून असे घडू शकते. अन्य काही लेखकही डॉ. नरेंद्र जाधवांच्या व्यक्तिमत्त्वाखाली दबून थोडे संकोचाने लिहितात की काय असे वाटते.

तरीदेखील प्रा. त्रिभुवन यांनी एक मोठेच काम या निमित्ताने केले आहे. दलित साहित्याच्या परंपरेला एक वेगळी दिशा देणाऱ्या या अपूर्व पुस्तकाचे मराठी सामाजिक व वाङ्मयीन जीवनातील अढळ स्थान या प्रकारच्या पुस्तकाने वैचारिक पायावर घट्ट केले आहे.

डॉ. अश्विनी धोंगडे
शरण्य
४७, स्वेदगंगा सोसायटी, वारजे,
पुणे ४११ ०५२

आमचा बाप आन् आम्ही : स्वरूप आणि समीक्षा संपादन – शैलेश त्रिभुवन

नरेंद्र जाधव यांच्या ‘आमचा
बाप आन् आम्ही’ या
पुस्तकावर बावीस मान्यवर
साहित्यिक-समीक्षकांनी
लिहिलेल्या रसास्वादाचं
संकलन.

मूळ किंमत ४०० रुपये
सवलतीत २४० रुपये
घरपोच २६० रुपयांत

‘व्यासपीठ’ या शिक्षकांच्या व शिक्षणप्रेमींच्या संस्थेतर्फे ३० नोव्हेंबर २००८ रोजी, ठाण्याच्या ज्ञानसाधना महा-विद्यालयाच्या सभागृहात एक आगळा-वेगळा टॉक शो आयोजित केला होता. विषय होता पालक, विद्यार्थी, शिक्षक यांच्या जिवाळ्याचा - ‘आजचे शालेय शिक्षण : आनंददायी की तणावपूर्ण?’

या कार्यक्रमाच्या अध्यक्षस्थानी होते नरेंद्र पाटील. शिक्षक प्रतिनिधी म्हणून शिवसमर्थ विद्यालयाच्या शिक्षिका ओकबाई, तर पालकप्रतिनिधी म्हणून स्वाती खरे व नगरकर उपस्थित होते. सरस्वती सेकंडरी स्कूल (मराठी माध्यम)च्या आसावरी फडके व ऋतुजा भालेराव या विद्यार्थी प्रतिनिधी होत्या.

प्रथम धारडेबाईंनी उपस्थितांचे स्वागत केले व त्यानंतर २६ नोव्हेंबरला अतिरेक्यांनी केलेल्या भ्याड हल्ल्यात जे शहीद झाले त्यांना श्रद्धांजली वाहण्यात आली.

यानंतर कार्यक्रमाची सूत्रे हाती घेतली जयश्री जंगलेबाईंनी. त्यांनी या विषयाची गरज प्रथम सांगितली. कार्यक्रमाचा हेतू स्पष्ट केला व चर्चेला सुरुवात झाली.

पहिला मुद्दा मांडला गेला, की शिक्षणाने विकास होतो हे खरे, पण विकास आनंददायी वातावरणातच होतो, तणावपूर्ण वातावरणात नाही. पण थोडासा तणाव चांगली कामगिरी-पण घडवतो. कारण प्रत्येकाकडे आत्मविश्वास असतो, पण तो अती असू नये. किंचितसा ताण व्यक्तीमध्ये असेल तर ती व्यक्ती आपले काम चांगल्या रीतीने पार पाडते. ताण असेल तरच प्रयत्न होतात.

विद्यार्थी प्रतिनिधींनी या किंचितशा ताणाला दुजोरा दिला. त्यासाठी त्यांनी रबराचे उदाहरण दिले. रबर ताणले की मगच ते उपयोगाला येते. तसेच, मनावर थोडासा ताण असेल तरच चांगले काम होऊ शकते. म्हणून अभ्यास करताना थोडासा ताण असला तरी हरकत नाही.

आजचे शालेय शिक्षण- आनंददायी की तणावपूर्ण?

अमृता परांजपे

पालकांचे याबाबतचे म्हणणे असे, की ताण नेमका कोणत्या वयात द्यायचा याला काहीच नियम नाहीत. कारण पहिली ते सातवीपर्यंतचे शिक्षण चालू असते तेव्हा मुले सहली, क्रीडास्पर्धा, स्नेहसंमेलन या सर्वांत सहज भाग घेतात, पण आठवीत आल्यावर मात्र पालक, शिक्षक अचानक त्यांच्या अभ्यासाच्या मागे लागतात. आतापर्यंत आपल्याला कशालाही न अडवणारे पालक आपल्या अभ्यासाची इतकी का चौकशी करत आहेत हे बारा-तेरा वर्षांच्या मुलांना कळत नाही. एक तर, ती मुले मग अभ्यासातील कीडा बनतात, नाहीतर अजिबात ऐकनाशी होतात. म्हणजे त्यांच्यावर ताण येतो. मग हा ताण कमी कसा करता येईल? किंवा खरे तर, प्राथमिक शिक्षण हे इयत्ता दहावीचा पायाच असतो तर पहिलीपासूनच मुलांमध्ये वेळच्या वेळी अभ्यास करणे, शंका विचारणे, सर्व स्पर्धामधून भाग घेऊ देणे हे करायला हवे व पुढे आठवीत आल्यावरही असेच चालू ठेवायला हवे.

यावर शिक्षकांनी मत मांडले की मूल आठवीत गेल्यावर पालकांना अकरावीच्या प्रवेशाची काळजी लागते. चांगले मार्क नाही मिळाले तर? ही शंका त्यांना पोखरते व म्हणून ते मुलांना ताण देतात.

खोल्लमसरांच्या मते, विकसनशील वयात मुलांना कधीच ताण देऊ नये. कारण त्यामुळे त्यांचा विकास खुंटतो. त्यांनी स्वतः अनुताई वाघांचे कार्य जवळून पहिले असल्याने त्यांनी तेथील शिक्षकांच्या ट्रेनिंगचे उदाहरण दिले. अत्यंत आनंददायी आणि तणावरहित वातावरणात तेथील शिक्षक

प्रशिक्षित केले जातात. त्यामुळे ते विद्यार्थ्यांनाही त्याच पद्धतीने शिकवतात. त्यामुळे मुलांना अभ्यास म्हणजे बागुलबुवा वाटत नाही.

मग प्रश्न उपस्थित झाला की परीक्षा पद्धतीमुळे ताण वाढतो का? कारण पूर्वी दोन चाचण्या, दोन सत्रपरीक्षा व एकदा तोंडी परीक्षा अशी पद्धत होती, पण आता चार चाचण्या, दोन सत्र व दोनदा तोंडीपरीक्षा अशी पद्धत आली आहे.

पालकांच्या मते, या परीक्षांचा ताण मुलांवर येऊ नये कारण चाचणी परीक्षा वीस मार्कांची असल्याने अभ्यासक्रम थोडा असतो. त्यामुळे तयारी होऊ शकते. ताणाचे आपोआपच विभाजन होते. पण शिक्षकांच्या मते पालकांच्या पाल्याकडून जास्त अपेक्षा असतात म्हणून मुलांना ताण येतो आणि शिक्षकांना सतत पेपर तपासणे, पुढच्या परीक्षेचा अभ्यासक्रम पूर्ण करणे हे काम असते म्हणून ताण येतो. कारण चाचणी परीक्षा साधारण सव्वा ते दीड महिन्यांच्या अंतराने असते. विद्यार्थ्यांच्या मते, चाचणीमुळे तयारी होते, पण शिक्षक सतत अभ्यासक्रम पूर्ण करण्याच्या मागे असतात. त्यामुळे इतर स्पर्धामध्ये भाग घेता येत नाही, सगळे तास अभ्यासच होत राहतो. त्यामुळे विद्यार्थ्यां-वरील ताण वाढतो.

एक पालक, संतोष कारखानीस यांनी ऑस्ट्रेलियातील शाळांचे उदाहरण दिले. तिकडे फक्त इयत्ता सहावी व दहावीलाच परीक्षा घेतल्या जातात. लहान मुले लायब्ररीतून पुस्तके घरी नेतात, पालक त्यांना वाचून दाखवतात. इयत्ता तिसरीनंतर लिहायला शिकवले जाते. मुले किती

वाचतात, काय लिहितात यावरून त्यांना सर्टिफिकेट दिले जाते.

पण काही शिक्षक, पालक यांनी या प्रकारच्या शिक्षणपद्धतीला विरोध दर्शवला. त्यांच्या मते, संघर्ष हे जीवनाचे अविभाज्य अंग आहे. माणूस घडवणे हे शिक्षणाचे ध्येय आहे. त्यामुळे आपल्या इथली थोडासा ताण देणारी परीक्षापद्धतच योग्य आहे. उलट, परदेशात राहणाऱ्या कितीतरी भारतीयांना तिकडची शिक्षणपद्धती आवडत नाही.

मग प्रश्न उद्भवला, की शिक्षणाचे ध्येय माणूस घडवणे, वर्तनबदल होणे असेल तर यासाठी परीक्षाच ठेवल्या पाहिजेत का? त्याऐवजी मुलांचे निरीक्षण करून नोंदी करता येणार नाहीत का? परीक्षापद्धत योग्य असे जर सर्वांना वाटत असेल तर मग निकाल लागल्यानंतर आत्महत्या का होतात?

त्यावर शिक्षकांचे म्हणणे असे, की अकरावीचे प्रवेश पालकांना दिसायला लागतात. त्यामुळे पालक शिक्षक बनतात व बाईनी (शिक्षकांनी) लिहून दिलेलेच लिहिले पाहिजे असे सांगून विद्यार्थ्यांच्या विचार-शक्तीला खीळ घालतात आणि तसेही प्रत्येक शिक्षकाला वर्गात वैयक्तिक लक्ष द्यायला वेळ नसतो. त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या समस्या सोडवता येणे त्यांना शक्य नसते.

महेश फडके या पालकांनी त्यावर उपाय सुचवला, की वर्गातील मुलांची पटसंख्या कमी करावी किंवा एका वर्गावर दोन शिक्षक ठेवावेत. शिवाय, प्रत्येक शाळेने एक समुपदेशक नेमावा. त्यामुळे विद्यार्थी, शिक्षक यांच्या समस्यांवर उपाय मिळू शकतील.

ठाणे महानगरपालिका शाळेतील एक विद्यार्थिनी स्नेहल लहुटे हिने मात्र सर्वांना विचार करायला लावणारा मुद्दा मांडला. आपण सर्वजण जी चर्चा करता आहात किंवा उपाय सुचवता आहात ते फक्त आर्थिक, सामाजिक परिस्थिती चांगली असणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी आहेत. आमच्यासारखे महापालिकेत शिकणारे गरीब विद्यार्थी

आहेत. त्यांच्यासाठी कोणत्याच सुविधा नाहीत. हुशारी असूनदेखील पैसा नाही म्हणून आम्ही चांगल्या कॉलेजमध्ये प्रवेश घेऊ शकत नाही किंवा आम्हाला शिक्षण अर्धवट सोडावे लागते. त्यामुळेही औदासिन्य येऊन आत्महत्या होतात. मग यावर काही उपाय आहे का?

नरेंद्र पाटील यांनी यावर अभ्यासपूर्ण विवेचन केले. मानसशास्त्रीय दृष्टिकोनातून ताणतणावाचे काय परिणाम होतात? शिक्षण ही विद्यार्थ्यांच्या आणि खरोखर सर्वांच्याच जीवनात निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. मग शाळा शहरी भागातील असो की ग्रामीण भागातील. एवढे मात्र खरे, की ग्रामीण भागात त्या त्या स्तरावर शैक्षणिक सोयी, सवलती हव्यात व त्यांची व्यवस्थित माहिती हवी. कोणत्याच विद्यार्थ्यांने ताण घेण्याचे कारण नाही. कारण मनात जर एखादे ध्येय असेल, तर त्याप्रमाणे वाटचाल केली पाहिजे, एकमेकांशी आंतरप्रक्रिया झाल्या पाहिजेत, त्यामुळे ध्येय साध्य होईल. तसेच ताणात देखील मर्यादा हवी. शास्त्रीय पद्धतीचा वापर करून जर ताणाचे समायोजन केले गेले तर आत्महत्यांचे, उदासीनतेचे प्रमाण कमी होईल, व्यसनाधीनता कमी होईल. खरे तर, परीक्षा ही विद्यार्थ्यांसाठी नाहीच, ती शिक्षकांकरता असते. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना ताणतणावांशी सामना कसा करायचा हे लहानपणापासून शिकवायला हवे. ताण-तणाव आनंदाने, आव्हान म्हणून स्वीकारता आले पाहिजेत. तणावाचे समायोजन साधता आले पाहिजे.

एखादा धडा, कविता शिकवताना त्यातील सुखदुःखांशी, वेदनेशी जेव्हा शिक्षक एकरूप होतात आणि मुलांना ते कळते, भावते तो आनंदच. त्यामुळे गणित, इतिहास, इंग्रजी इत्यादी विषयांत चर्चा करणे, कोडी घालणे या पद्धतीने आनंद निर्माण करता येतो.

अभ्यास आनंद देऊ शकतो याचे स्पष्टीकरण देताना विज्ञानशिक्षका धाकतोडे-बाईनी इयत्ता सातवीच्या विज्ञानाच्या पुस्तकाचे उदाहरण दिले. साधे साधे प्रयोग

त्यात मुलांसाठी दिलेले की जे उपलब्ध साधनांमध्ये विद्यार्थी वर्गातच करू शकतात. त्यामुळे एरवी रूक्ष वाटणारा विज्ञान विषय अशा वेळी आनंद देऊन जातो.

पूर्वी मूल्यशिक्षण हा विषय मुलांना होता. तेव्हा अनेक छंदही जोपासले जायचे. पण आता तो विषय नाही. आता वैयक्तिक आणि गट प्रकल्प मुलांना करायला सांगतात. शाळेत त्यासाठी खास वेळ दिला तर मुले करतातही, पण बऱ्याच वेळेला पालकच करतात. त्यामुळे मूळ उद्दिष्ट- वाचन, निरीक्षण, लेखन - मागे पडते.

या सर्व चर्चेतून ठोस निर्णय होऊ शकला नाही. कारण शाळेची जागा, शिक्षकांची उपलब्धता, पटसंख्या, विद्यार्थ्यांची आर्थिक परिस्थिती आणि मानसिक जडणघडण, पालकांच्या अपेक्षा, अकरावी प्रवेशाचे निकष हे चित्र सर्व ठिकाणी वेगवेगळे असते.

म्हणूनच समारोप करताना मान्यवरांनी शिक्षक व पालक या दोघांनाही सूचना केल्या. शिक्षण ही निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. पालकांनी मुलांचे शिक्षक बनू नये. ज्ञान पंचेद्रियांच्या साहाय्याने घेतले जाते. त्यामुळे मुलांची ज्ञानेंद्रिये कार्यक्षम बनवावीत. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना स्वयंअध्ययनाची, स्वतःचे निर्णय स्वतः घेण्याची सवय लावावी. 'मूल हा मातीचा गोळा' ही संकल्पना आता कालबाह्य झालेली आहे. शिक्षकांनासुद्धा काही गोष्टी मुलांकडून शिकायला मिळतात. त्यामुळे शिक्षण ही देवाणघेवाणीची प्रक्रिया व्हायला हवी. शिक्षक-पालक यांनी सकारात्मक दृष्टिकोन ठेवावा व विद्यार्थ्यांना ठेवायला शिकवावे. शिक्षण आनंददायी होण्यासाठी अशी सुरुवात करायला हवी.

शेवटी या विषयावर चर्चा घडवून आणली म्हणून मान्यवरांनी 'व्यासपीठ' सदस्यांचे कौतुक केले व कार्यक्रम संपला.

अमृता परांजपे
९९६९४९६६२६

जिहादच्या आगीत अमेरिका भस्मसात होईल

- निवृत्त ले.ज. डी.बी. शेकटकर

मुंबईवर झालेला दहशतवादी हल्ला ज्या योजनापूर्वक पद्धतीचा आहे, तो पाहिल्यावर त्यास स्थानिक मदत असल्याशिवाय घडणे असंभव आहे असे स्पष्ट मत निवृत्त लेफ्टनंट जनरल डी.बी. शेकटकर यांनी मांडले. २५ डिसेंबर रोजी, कीर्ती महाविद्यालयाच्या सहकार्याने झालेल्या 'ग्रंथाली'च्या वाचकदिन कार्यक्रमात ते बोलत होते.

'दहशतवाद-नवं रूप, नवं आव्हान' या परिसंवादात, केंद्रात व राज्यात महत्त्वाची पदे सांभाळलेले आयएएस अधिकारी एन. रघुनाथन, निवृत्त ले.ज. डी.बी. शेकटकर आणि पत्रकार-लेखक निळू दामले या वक्त्यांनी आपली मते मांडली.

भारताच्या उत्तर-पूर्व भागांत बंडखोरी, लष्करी कारवाया हाणून पाडण्यात मोठी कामगिरी बजावणारे ले.ज. शेकटकर यांनी बोलताना सांगितले, की सीमेपलीकडचे दहशतवाद्यांचे अड्डे उद्ध्वस्त करणे अशक्य नसले तरी सोपे नाही कारण आता पूर्वीसारखे स्वतंत्र ठिकाणी निर्माण झालेले अड्डे नाहीत. लोकवस्तीतच चाळींमध्ये, काही घरांमध्ये अतिरेकी असतात. ते आपल्या जागाही बदलत असतात. आपल्याला दूरचित्र-वाहिन्यांवरून दाखवले जातात तसे कॅम्प १५ वर्षांपूर्वी होते.

दहशतवादी मानसिकता सांगताना ते म्हणाले, 'अमेरिकेचे ट्रिन टॉवर पाडण्यापूर्वी काही काळ आधीच त्या अतिरेक्यांनी पायलट ट्रेनिंगसाठी प्रवेश घेऊन तिथे

शिरकाव केला. याचा अर्थ, सामान्य नागरिकांच्या रूपात शिजत असलेला दहशतवाद निर्माण झालाय. या हल्ल्याच्या काही वर्षे आधी 'रशिया मोडला, आता भारत विस्कळीत करू व नंतर जिहादच्या आगीत अमेरिका भस्मसात होईल' अशा काव्यपंक्ती नजरेस आल्या होत्या. जिहादमधला धर्मधतेचा भाग बाजूला ठेवला तरी सामान्य वाटणाऱ्या व्यक्तींमध्ये रुजलेली, रुजवलेली मानसिकता धोकादायक आहे.'

एन. रघुनाथन यांनी ९३ साली झालेल्या बॉम्बस्फोट मालिकेबाबत माहिती दिली. दोन दिवसांत जनजीवन मार्गावर आणण्यात त्यांचा वाटा महत्त्वाचा होता. भ्रष्टाचारामुळे अशा प्रसंगांना तोंड द्यावे लागते हे सांगताना त्यांनी त्यावेळी निलंबित केलेल्या काही कस्टम अधिकाऱ्यांचे उदाहरण दिले.

राजकीय इच्छाशक्तीचा अभाव आणि इलेक्ट्रॉनिक मीडियावर नियंत्रण असावे का? या प्रश्नांना 'राजकीय इच्छाशक्तीचा अभाव नाही, तर मीडियाने स्वतःच या गोष्टीचा विचार करावा. त्यावर नियंत्रण ठेवणे योग्य होणार नाही' असे म्हणाले.

निळू दामले यांनी जागतिक दहशतवादाचा आढावा घेताना, राजकारण महत्त्वाचा मुद्दा असल्याचे सांगितले. श्रोत्यांनी विचारलेल्या प्रश्नांना एन. रघुनाथन व ले.ज. डी.बी. शेकटकर यांनी उत्तरे दिली.

एका प्रश्नाला उत्तर देताना शेकटकर म्हणाले, 'आपण दक्षता बाळगायला हवी. आपल्या आसपास घडणाऱ्या घटनांवर,

दिसणाऱ्या अनोळखी व्यक्तींबाबत जागरूकता हवी. अशा घटना घडण्यामागच्या मानसिकतेला आम्ही 'विक्रमादित्य सिंड्रोम' आणि 'पानिपत सिंड्रोम' म्हणतो. आपण गाफील कसे राहतो त्याची ही रूपे आहेत. विक्रमादित्य सिंड्रोम म्हणजे स्वतःवरचा फाजील विश्वास. मी म्हणतो तेच योग्य, मी करतो तेच खरं ही मानसिकता. पानिपत सिंड्रोम म्हणजे शत्रू अजून दूर आहे. तो जवळ आल्यावर पाहू!'

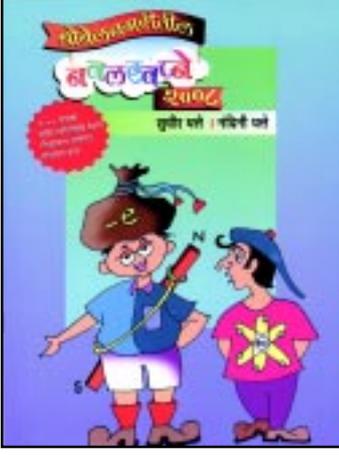
या चर्चेआधी 'ग्रंथाली'च्या 'नोबेलनगरीतील नवलस्वप्ने-२००८' (सुधीर व नंदिनी थत्ते), 'मितवा' - मालिका कविता आणि 'निरंतर' हे कवितासंग्रह (उषा मेहता), 'नभाशी बोलण्यासाठीच' - गझल (चंद्रशेखर सानेकर) या नवीन पुस्तकांचे प्रकाशन कीर्ती महाविद्यालयाचे प्राचार्य केंकरे यांच्या हस्ते झाले.

यावेळी नुकतेच राज्य पुरस्कार प्राप्त झालेल्या ग्रंथालीच्या लेखिका व विश्वस्त नीरजा धुळेकर यांचा प्राचार्य केंकरे यांच्या हस्ते सत्कार करण्यात आला. ग्रंथालीच्या 'टेलिफोन ते मोबाईल' पुस्तकासाठी लेखक चिन्मय थत्ते यास तरुण लेखक म्हणून राज्य पुरस्कार जाहीर झाला आहे.

कार्यक्रमाचे सूत्रचालन लतिका भानुशाली यांनी केले.

- प्रतिनिधी

॥जंथा॥❖❖

नोबेलनगरीतील नवलस्वप्ने-२००८

सुधीर थत्ते/नंदिनी थत्ते

२००८ साली दिल्या गेलेल्या नोबेल पारितोषिक विजेत्या वैज्ञानिक शोधांची कथारूप ओळख

गेली १३ वर्षे सुरु असलेला उपक्रम
मूळ किंमत ८० रु. सवलतीत ५० रुपयांत

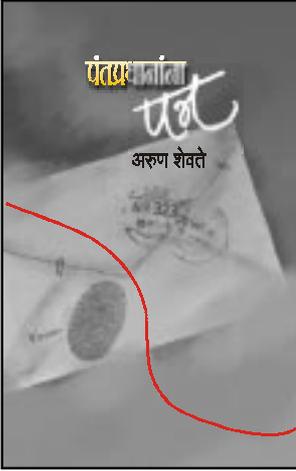

नभाशी बोलण्यासाठीच...

चंद्रशेखर सानेकर

२५ डिसेंबर रोजी प्रकाशित झालेला ताजा गझलसंग्रह

मूळ किंमत ५० रु.
सवलतीत ३० रुपयांत

पंतप्रधानांना पत्र

अरुण शेवते

हे सगळं
शेतकऱ्यांचं गाणं
इंग्रजी बुकात आलं
नाही
तुम्ही कसं
वाचणार?
म्हणूनच
हे चारदोन शब्द...

एका बाजूला शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या आणि दुसऱ्या बाजूला वाढत चाललेली अनास्था आणि चंगळवाद यातून फुटलेले अस्वस्थ शब्दांचे निखारे....

मूल्य ८० रु.
सवलतीत ५० रु.
घरपोच ६५ रुपयांत